

.....અનુસ્નાતક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં આઘ-
નાટ્યકવિ ભાસના કેટલાંક નાટકો નિયત કરવામાં આવ્યા છે. સંસ્કૃત
આવૃત્તિઓની ઉપાદેયતા આ સમયના વિદ્યાર્થીઓમાં અતિ અદ્ય છે.
અગ્રેજી આવૃત્તિઓનો પણ એક યા ખીમ કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં
ઉપયોગ ઓછો થાય છે. આથી ગુજરાતી આવૃત્તિ આવશ્યક હતી.
ભાસ વિશે મધ્યાપ્રાપ્ત સામગ્રીને આધારે તેનાં નાટકોની ગુજરાતી
આવૃત્તિઓ કરવાનો આ પ્રયત્ન કેટલે અંશે સફળ થયો તે ન્યાયકોને
માટે નક્કી કરવાનું રહ્યું અમે તો પૂર્વસૂચિઓનું તકણ અદ્ય કરીએ
છીએ. તેમાંય ડૉ. એ. ડી. પુસાસર અને ડૉ. એ. એસ. પી.
અપ્પરના ભાસ પરના અભ્યાસ-અથવા અમારે માટે વિશેષ માર્ગદર્શનરૂપ
બન્યા હોવાથી તેઓનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

મૂલ્યનો સહયોગ આવકારીશું.

દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ભાસના દૂતવાક્યની પ્રથમ આવૃત્તિ ધાર્યા કરતા ધણી વહેલી
પૂરી થઈ ગઈ તેની નવી આવૃત્તિની આવશ્યકતા હતી. આ આવરમકનાની
પૂર્તિ પ્રકાશક શ્રી બૂગલાલ પંડિતના ઉત્સાહને કારણે અસ્તિત્વમાં
આવી છે.

વાસ્તવમાં આ આવૃત્તિ પ્રથમ આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ છે. ક્યાંક
જરૂરી ફેરફારો કર્યા છે, આશા છે પ્રાધ્યાપક મિત્રો અને વિદ્યાર્થીગણ
પૂર્વવત્ આ સંસ્કરણને આવકારશે.

પ્રકાશક શ્રી બૂગલાલ પંડિત તથા તેમના સહકાર્યકર શ્રી બાણભાઈ
એચ. વેરા અને શ્રી હીરાભાઈનો આભાર.

—સંપાદકો

અનુક્રમશિકા

૧ ભાસ-મથસ્તિ.	૧
૨ ભાસ-સમસ્યા	૩
૩ ભાસની જીવન ઝરમર	૨૦
૪ ભાસની કૃતિઓ	૩૦
૫ ભાસનો સમય	૩૩
૬ ભાસકાલીન સમાજ	૪૨
૭ મહાભારતના નાટકોની પ્રશ્ન	૬૦
૮ દૂતવાક્યનું કથાનક	૧
૯ કથાનકનું વિવેચન	૮
૧૦ પાત્રલેખન	૧૧
૧૧ નાટ્યપ્રકાર	૧૪
૧૨ મૂળ ગ્રંથ અને ભાષાન્તર	૧-૩૯
૧૩ વિવેચન	૪૦-૪૭

भास प्रशस्ति

- (१) प्रथितयशसां भाससौमिल्लक्षविपुत्रादीनां प्रबन्धानति-
कम्य कथं वर्तमानस्य कवेः कालिदासस्य कृतौ बहुमानः
—शशिदास (भावविक्रमिभिः)
- (२) सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटिकैर्बहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो हेमे भासो देवकुलैरिव ॥
—आलु (द्वयं चरित)
- (३) भासस्मि जलणमित्ते कन्तीदेवे तद्वाचि रहुवारे ।
सोबन्धवे अ बन्धग्नि द्वारिअन्दे अ आणन्दो ॥
—वाङ्मतिराज (गडिअहो)
- (४) भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य वादकोऽभून्न पावकः ॥
—राजशेखर (स्रुतिमुक्तावली)
- (५) यस्याश्चोरश्चिकुरनिकुरः कर्णपुरो मयूरो
भासो हासः कथिकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसति पञ्चगणस्तु बाणः
केर्पा नैया भवति कथिताकामिनी कौतुकाय ॥
—जयदेव (प्रसन्नराधव)
- (६) सुविभक्तमुखाद्यङ्गैर्भ्यक्तलक्षणवृत्तिभिः ।
परेतोऽपि स्थितो भासः शरीरैरिव नाटकैः ॥
—दंडी (अवंतिमुंदरी कथा)
- (७) भासो रामिलसौमिलो वररुचिः श्रीसाहसाद्भ्यः कवि-
मैष्ठोभारयिकालिदासतरलाः स्कन्धः सुयन्धुश्च यः ।
दण्डो बाणविधाकरो गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः ॥
सिद्धा यस्य सरस्यती भगवती के तस्य सर्वे वयम् ॥
—शार्ङ्गधरपद्धतिभां ११८

१. आ श्लोके कविनिर्गर्भा-राजशेखरनी रचना छे, ओम ओस.
२. नाशमथु शास्त्री नाथे छे

(८) वभूवान्येऽपिकुमारदास

भासादयो हन्त कवीन्दवस्ते ।

यदीय गोभि कृतिनां द्रवन्ति

चेतांसि चन्द्रोत्पनिर्मलानि ॥

—सोदल (उद्युमुहरी कथा)

(९) भासपत्यपि भासादौ कविवर्गे जगत्प्रयोम् ।

के न यान्ति निबन्धार. कालिदासस्य दासताम् ॥

—सरस्वतीकालरथ

(१०) कुर्युर्न कस्य कवित्वकलमप्राचीनबीजांकुर-

क्षेत्राणि प्रथितप्रभा शुभमति श्रीभासबाणादय ॥

—६३ (कविहृदय)

(११) वाल्मीकिव्यासभासप्रभृतिभिरुदितां

कालिदासादयाकाद्यै-

गुतां मुक्तां च बाणप्रभृतिभिरनर्घां

साहितीसौहर्तां ताम् ॥

—६३ (कविहृदय)

(१२) सम्प्रति परां काष्ठामधिरुढेनापि भासेन भूतपूर्वा

स्वकीया दशा न विस्मृता । यतोऽनेन पूर्वाचरित घट-

कपरेणोदकघहनमेव प्रतिज्ञातम् । प्रतिज्ञां चेमामसह

माना परे कथय. परिहसितुमनसो विक्रमार्कसभ्यमेन

भासं तज्जातिस्मारकेन घटाकपेरनाम्ना व्यवजह । क्रमेण

च स पद्य व्यपदेशो भासमहाकवे. सुप्रसिद्ध सम्पन्न ।

—६३ (कविहृदय)

(નોંધ-૧૦, ૧૧ અને ૧૨ ને દંડીરચિત, કવિહૃદયમાં આવેલા ઉલ્લેખો તરીકે એસ. નારાયણ શાસ્ત્રી ઓળખાવે છે. પણ એ કવિહૃદય નામની કૃતિ દંડીની છે કે કેમ તે સંકારપદ છે.)

ભાસ-સમસ્યા

ભાસ એટલે પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત નાટ્ય-સાહિત્યરૂપી પ્રકૃતિવાદ પાદ્યનું પ્રથમ પ્રસૂત. નાટ્ય-વિભાગે અગ્રિમ સ્થાન શોભાવનાર કવિવર કાલિદાસે પણ એનો આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. કાવ્યક્ષેત્રે વાલ્મીકિ આદિ કવિ છે, નાટ્ય-ક્ષેત્રે ભાસ આદિ નાટ્યકાર છે. નાટક, પ્રકરણ, વ્યાયોગ, કે ઉત્સૃષ્ટિકાંક જેવા અનેક રૂપકના પ્રકારોનું ભાસે સર્જનાપૂર્વક ખેડાણ કર્યું છે, એમ એના નામે ઉપલબ્ધ ચર્તા નાટકો પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

પણ અતિ અદ્ભુત સાધે નોંધવું પડે છે કે કવિવરો દ્વારા પ્રશંસાનાં પુષ્પો પામનાર ભાસ આપણી સમક્ષ નામશેષ બની ગયા હતા. મુસલમાન યુગની ધર્માધિતાનો ભોગ ભારતના ભગવાનના શ્વાસો-શ્વાસ સમા વેદ બન્યા હતા તો પછી ભાસનાં નાટકોની શી વિસાત ? ઉત્તર ભારતમાં બળ અને જુલમનું શાસન સ્થાપનાર મુસલમાનોએ દેવનાગરી લિપિમાં ભાસનાં નાટકોને ભસ્માવશેષ કર્યાં હશે, એમ માનવાને કારણ મળે છે. કાલિદાસ, બાણ, રામશેખર, જયદેવ વગેરે જેના ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે એ ભાસની એક પણ કૃતિ દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી ઉત્તર ભારતમાં નથી મળી તે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. પણ સદ્ભાગ્યે દક્ષિણ ભારતમાં મલયમ લિપિમાં આ ભાસનાં નાટકો સચવાઈ રહ્યાં હતાં. અને ઈ. સ. ૧૯૧૨થી મદામદોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ભાસના નામે ચરેલાં તેર નાટકોને ક્રમે ક્રમે પ્રસિદ્ધ કર્યાં.

સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિઘાતોગ-ધરાવણ, પંચરાત્ર, ચાતુરતા, હૃતધટો-લક્ય, અવિમારક, બાલયરિત, મધ્યમ-આયોગ, કર્ણભાર અને ઊડુભંજ

નામનાં નાટકોની મહાયમ સિંપિની હસ્તપ્રત મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીને કેરલમાં પદ્મનાભપુરની નજીકમાં આવેલા મનલ્લિકારમઠમાંથી મળી આવી. તેઓએ આ વિભાગે વધુ સંશોધન કર્યું. અભિપેક્ષ તથા પ્રતિમા નાટકની હસ્તપ્રત તેઓને કૈલાસપુરના એક જોષી પાસેથી મળી. સ્વપ્નવાસવદત્તા અને પ્રતિજ્ઞાચૌગન્ધરાયણની કેરલમાંથી મળેલી હસ્તપ્રતો, મૈસુરના પંડિત અનંતાચાર્યે મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રીને આપી. આ પછી ભાસનાટકચક્રનાં આ નાટકોને મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૯૧૨ થી પ્રસિદ્ધ કરવા શરૂ કર્યાં.

સંસ્કૃત સાહિત્યરસિક જનતા માટે આનંદનો અસ્ત્રોત્થ થયો. પણ એક મતે આ સર્વે નાટકો ભાસનાં જ છે તેવું સ્વીકારે તો વિદ્વાનો વિવેચકો કેમ કહેવાય? પરિણામે આ વિભાગે એક સમસ્યા ઉદ્ભવી. આ સર્વે નાટકો ભાસનાં જ છે કે નહિ? બધા નાટકો નહિ તો થોડાં ભાસના નામે ચઢાવી દીધાં છે? આને આ વિવાદને ભાસ સમસ્યા (Bhasa Problem) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સમસ્યાએ અનેક વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. જેવા કે મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી, ડૉ. બેનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. બેલ્લવેલકર, ડૉ. યાકોબી, ડૉ. જયસ્વાલ, ડૉ. એ. બી. ક્રાય, ડૉ. રટેન કોનો, ડૉ. સરપ, ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. થોમસ, પંડિત રામાવતાર શર્મા ડૉ. બાર્નેટ, શાર્પેન્ટિયર, ડૉ. કાણે, ડૉ. કુન્દન રામ, ડૉ. લેવી, ડૉ. પિશરોટ્ટી, ડૉ. કપુસ્વામી શાસ્ત્રી, ડૉ. વુલનર, ડૉ. સુકથંકર, ડૉ. વિન્ટરનિઝ, ડૉ. પુસાલકર, ડૉ. આયર. કેટલા બધા ડોક્ટરો એક પ્રશ્ન પાછળ! અને એમની ચીરસાહે પ્રશ્નને સુધારવા કરતાં બગાડ્યો વધારો! સૌ ડાહ્યાનો એક મત પણ એ વિદ્વાનોના સૌ મતે આ વિદ્વદ્વંદમાંથી એવું કહેનાર તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ કરી શકાય કે આ પ્રાપ્ત નાટકોમાંથી કેટલાંકના કર્તા ભાસ નથી.

અથવા આ નાટકો જ ભાસનાં નથી. અનેકવિધ-ચર્ચા પરથી જે તારવવામાં આવ્યું છે તેને સંક્ષિપ્તમાં અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કરીશું.
અંતઃકર્તૃત્વ

પ્રથમ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે આ બધાં નાટકો એક જ કર્તાની કૃતિ છે કે અનેક કવિઓની ? મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રી આને એક જ વ્યક્તિની કૃતિઓ માને છે. ડૉ. કીચ, ડૉ. થોમસ, ડૉ. સરૂપ, ડૉ. બેનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. એસ. એમ. પરાંજપે, ડૉ. એ. ડી. મુસાલકર અને ડૉ. આયર આ તેરેતેર નાટકોને એક વ્યક્તિની કૃતિઓ માને છે. ડૉ. દેવધર ચારુદત્ત સિવાયની બધી કૃતિઓ ભાસની સ્વીકારે છે. પ્રો. જાગીરદાર સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિજ્ઞાપૌગન્ધરાયજી અને પંચરાત્રને ભાસની કૃતિઓ માને છે. અને બાકીની કૃતિઓ જુદા જુદા યુગની માને છે. ડૉ. વિન્ડરનિઝ અને ડૉ. સુકંથકર સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞા. ને ભાસકૃત ગણે છે અને અત્યારે ઉપલબ્ધ થતી જાણકારીને આધારે બાકીનાં નાટકો વિશે નક્કી કરવું અશક્ય છે એમ સ્વીકારે છે. ડૉ. વેબરે સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, ચારુદત્ત, બાલચરિત અને અવિભારકને એક કર્તાની કૃતિઓ માની છે. અભિષેક, કર્ણભાર, ઊરુભંગ, દૂતવાક્ય અને દૂતપટોત્કચ સિવાયની કૃતિઓ ભાસની છે એમ ડૉ. કેશવ હર્ષદ દ્રુવ માને છે. ડૉ. બાર્નેટ અને ડૉ. પિયરોટી નાટકોને જુદા જુદા યુગની કૃતિઓ સ્વીકારવા પ્રેરાય છે. ડૉ. વુલ્ફનર અત્રગ અત્રગ નાટકો માટે લિન્ન લિન્ન યુગે સ્વીકારતા જણાય છે. ડૉ. જ્હોન્સન પણ એવા જ કોઈ મત પુષ્ટ કરે છે. ધણુખડું વિદ્વાનોમાં સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞાને અનુલક્ષીને દેહમર્યમ પ્રવર્તે છે. અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે આટલા બધા મુઠ્ઠે મુઠ્ઠે મતિમિન્તાનાં ઉદાહરણો છે, પુરુષમતિનું વૈશ્વરૂપત્વ જણાય છે તો નિર્ણય તારવવો કેવી રીતે ? પણ આ ક્ષેત્રે ડૉ. મુસાલકરે નોંધેલું ડૉ. વિન્ડરનિઝનું વાક્ય પર્યાપ્ત આશાસન-રૂપ છે કે-

In science truth is not found out by the majority of votes but the majority of arguments."

જેઓ આ સર્વે નાટકોને એક જ કર્તાની કૃતિઓ માને છે તેઓની દલીલો નીચે મુજબ છે :

(૧) સર્વે નાટકોનો આરંભ એક જ વાક્યથી થાય છે કે નાન્યન્તે તતઃ પ્રવિશતિ સૂત્રધારઃ ।

(૨) ચારુદત્ત સિવાય સર્વે નાટકોમાં સૂત્રધાર મંગલ શ્લોક બોલે છે.

(૩) સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, પંચરાત્ર અને પ્રતિભામાં મુદ્રાલંકારનો પ્રયોગ મંગલ શ્લોકમાં થયો છે.

(૪) કર્ણુભાર સિવાય બધે પ્રસ્તાવના ને માટે સ્થાપના શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

(૫) આ સ્થાપના ઘણી નાની અને લેખક કે કૃતિના નામ વિનાની હોય છે.

(૬) નાટકોના અંતે નાટકનુ નામ પુષ્પિકામાં આપવામાં આવ્યું હોય છે.

(૭) નાટકના અંતે પણ કર્તાનું નામ આપ્યું નથી.

(૮) एवंमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि। अये, किन्तु खलु मयि विज्ञापनव्यप्रे शब्द इव ध्रुयते। વગેરે વાક્યોનો પ્રયોગ મોટા ભાગનાં નાટકોમાં એક સરખો થયેલો છે.

(૯) इमा सागरपर्यन्ता हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम ।

महीमेकातपत्राङ्का राजसिंहः प्रशस्तु नः ॥

આ ભરતવાક્ય સ્વપ્નમાં આવે છે. ચારુદત્ત અને દૂતધટોત્કચ સિવાયનાં નાટકોમાં આવતાં ભરતવાક્યમાં લગભગ ઉપરના ભરત-વાક્યને મળતા વિચારો છે.

(૧૦) ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા અગણિત નિયમોનું ઉલ્લંઘન આ નાટકોમાં જોવા મળે છે દા. ત,

(૧) પ્રતિભામાં દશરથનું મૃત્યુ રંગમંચ પર દર્શાવ્યું છે

(૨) અભિષેકમાં વાલિનો વધ તખ્તા પર બતાવાયો છે. -

- (૩) ઊરુભંગમાં દુર્યોધનનો સ્વર્ગવાસ પણ પ્રેક્ષકો સમક્ષ દેખાડ્યો છે.
- (૪) બાલચરિતમાં ચાણુર, મુષ્ટિક અને કંસનો નાશ પ્રત્યક્ષ બતાવાયો છે.
- (૫) સ્વપ્નમાં ઉદયેનનું શયન મંચ ઉપર બતાવ્યું છે.
- (૬) પંચરાત્ર અને મધ્યમમાં દ્વૈતી બોલાવવામાં આવે છે.
- (૭) અભિષેક, પૂજા કે પ્રતિષ્ઠા માટે જળ રંગમંચ ઉપર લાવવામાં આવ્યું છે.
- (૮) નાટ્યશાસ્ત્ર મુજબ પત્ની પતિને 'આર્યપુત્ર' સંબોધન કરે ત્યારે સ્વપ્નમાં અને બાલચરિતમાં સેવકો સ્વામીને 'આર્યપુત્ર' સંબોધન કરે છે.
- (૧૧) ધણી નાટકોમાં આકાશમાવિતનો છૂટ્ટી પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે.
- (૧૨) 'નિષ્કમ્ય પ્રવિશ્ય' ની સુક્તિ કથાનકને ઝડપથી આગળ વધારવા માટે થયેલી જોવા મળે છે.
- (૧૩) ચોદા કે આઠણો દ્વારા સંગ્રામ, દંડયુદ્ધ, રથમેદાન, યજ્ઞ-પ્રસંગ વગેરેનું વર્ણન કરાવ્યું છે. જુઓ: ઊરુભંગ, પંચરાત્ર.
- (૧૪) उत्सरत उत्सरत मायाः । उत्सरतः जेही जहोरत पंछी भाननीय व्यक्तियोंનો પ્રવેશ વર્ણવવામાં આવ્યો છે.
- (૧૫) સ્વપ્ન, પ્રતિષ્ઠા, અભિષેક અને પ્રતિમામાં પ્રતિદારીનું નામ 'વિજયા' એક સરખું છે.
- (૧૬) 'નિવેદ્યતો નિવેદ્યતો મહારાજાય જોવા પ્રયોગો ધણી નાટકોમાં કાંઈ નિવેદન કરવાનું હોય ત્યારે થાય છે.
- (૧૭) પ્રસ્તાવનામાં નેપથ્યે અવગળ થાય અને તે સાંભળીને તરત 'મજ્ઞ હાતમ્' એમ કહી આવનાર પ્રસંગનું વર્ણન આપી દેવામાં આવે છે.

- (૧૮) વાર્તાલાપમાં એક પાત્ર બીજું પાત્ર કાંઈ કહેવા ઈચ્છે છે એમ તરત સમજીને પ્રશ્ન પૂછે છે.^૧
- (૧૯) લિન્ન લિન્ન છંદોને પ્રયોગ પણ એક પ્રકારનું સામ્ય પ્રદર્શિત કરી આ બધી રચનાઓ એક જ વ્યક્તિની હોય તેમ સિદ્ધ કરે છે.
- (૨૦) સૂર્યાસ્ત, રાત્રિ, સંધ્યા, યુદ્ધ, યત્ર, કે વ્યક્તિઓનાં વર્ણનમાં ઉપમાદિ અલંકારગત ધણું સામ્ય જણાય છે.
- (૨૧) 'હાથ એ જ ઉત્તમ આયુધ છે' આ વિચાર બાહ્યચરિત, મધ્યમવ્યાયોગ, પંચરાત્ર અને અવિમાકમાં મળે છે.
- (૨૨) દુર્યોધનના પાત્રમાં સર્વત્ર માનનો ગુણ દંડતાપૂર્વક પ્રદર્શિત થતો જણાય છે.
- (૨૩) ઊડુભંગ અને દૂતવાક્યમાં ધૃતરાષ્ટ્રને અંધ બનાવવાનું એક સરખું કારણ આપ્યું છે કે દેવોને સ્વર્ગના સંરક્ષણમાં શંકા ભગી એટલે ધૃતરાષ્ટ્રને અંધ બનાવ્યા.
- (૨૪) અર્જુનનું કિરાતનું ૩૫ ધારણ કરનાર શિવ સાથેનું કે નિવાત-કવચ સાથેનું યુદ્ધ દૂતવાક્ય, દૂતધટોત્કચ અને ઊડુભંગમાં એક સરખું વર્ણવ્યું છે.
- (૨૫) લક્ષ્મી સાહસમાં વાસ કરે છે, પરાક્રમથી રાજ્ય મેળવાય છે, સંતોષમાં સંપત્તિ રહેતી નથી જેવા વિચારોમાં લક્ષ્મી અને સાહસ તથા પરાક્રમનો સરખો સંબંધ વર્ણવેલો અનેક નાટકોમાં મળે છે.^૨

૧. નનુ કિંચિદ્વક્તુકામાસિ-અવિમારક. સુગ્રીવ । વક્તુકામમિવ ત્વાં લક્ષ્યે-અભિષેક. વક્તુકામમિવ ત્વાં લક્ષ્યે-પ્રતિશ્ઠા.

૨ સાહસે ધીઃ પ્રાતિવસતિ-આશ્વત્થ રાજ્યં નામ મૃવાત્મજૈઃ સદ્વિદ્યૈર્જિત્વા રિપૂન્ મુજ્યતે । -દૂતવાક્ય. ધીર્ન, સંતોષમિચ્છતિ ।

પંચરાત્ર. પ્રાયેણ હિ નરેન્દ્રધ્રો સાત્સાદૈરેવ મુજ્યતે ।- ૨૫૫

(૨૬) એ વ્યક્તિઓના વાર્તાલાપમાં અચાનક ત્રીજી વ્યક્તિની ઉક્તિ જોડાતાં ભાવિનું સૂચન થાય તેવા પ્રસંગને નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં 'ગંડ' કહે છે કેટલાક આનો ઉલ્લેખ પતાકાસ્થાનક તરીકે કરે છે. આવા ગંડ આ નાટકોમાં અનેક જોવા મળે છે. ૩ વળી, અવિભારકના ખીજા અંકમાં, પંચરાત્રના પહેલા અંકમાં પ્રતિમાના પહેલા અંકમાં, પ્રતિમાના ખીજા અંકમાં, તેમ જ સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞા. માં ચત્રતત્રસર્વત્ર આવા ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨૭) એકખીજાને મળતા આવતા કેટલાક નાટ્યપ્રસંગો પણ મળી આવે છે. દા. ત, યુવાન વીરને કોઈ મહારાજને માન આપવાનું કહે ત્યારે તે ખોલી જીકે આઃ કસ્ય મહારાજઃ । જુઓ : બાહ્યચરિત અને પંચરાત્ર.

(૨૮) દશરથ, વાલિ અને દુર્યોધન મરણ સમયે જે દશ્યો જુએ છે તેનું વર્ણન ધણું મળતું મળી આવે છે.

(૨૯) પ્રતિજ્ઞા અને અવિભારકમાં રામ પુત્રી માટે યોગ્ય વરની ચિંતાની અભિવ્યક્તિ પત્ની સમક્ષ કરે છે અને આ દશ્યનો અંત કંચુકીના પ્રવેશથી આવે છે. બાહ્યચરિતના ત્રીજા અંકનું અને પંચરાત્રના ખીજા અંકના આરંભનું દશ્ય સરખું છે. વળી ચારુદત્ત અને અવિભારકમાં આવતું નગરવર્ણન પણ ધણું સામ્ય લક્ષ્યને આવે છે.

૩ જુઓઃ રાવણ :-ઋષ્યમિન્દ્રજિતા યુદ્ધે હતે તસ્મિન્ નરાધમે
ઋષ્મણેન સદ્ ભ્રાત્રા કેન ત્વં મોક્ષમિત્યસે ।।

(નેપથ્યે)

રામેણ રામેણ ।

- (૩૦) આ નાટકોમાં ધણે સ્થળે આવતી સરખામણીઓમાં ખૂબ સામ્ય છે. વીરની સરખામણી સિંહ સાથે, કે તેજસ્વી મનુષ્યની સરખામણી નેક્ષત્રના સમૂહમાં રહેલા ચંદ્ર સાથે અનેક વખત થયેલી જોવા મળે છે.
- (૩૧) બહો હાસ્યભિષાનમ્ કે. ચત્ત મમ પરાક્રમઃ જેવા પ્રયોગો એકથી વધુ નાટકોમાં થયેલા છે.
- (૩૨) એક પાત્ર, જે પાત્ર કે વધુ પાત્રો દ્વારા સ્લોકને તોડી બોલવાની રીત આ નાટકોમાં ધણે સ્થળે જોવા મળે છે.
- (૩૩) આજણુ ધર્મ, તુરક પક્ષપાત જેવી વસ્તુઓ અને કેટલીક સામાજિક સ્થિતિઓનું સામ્ય પણ આ તેરે નાટકોનો કર્તા એક જ છે એમ માનવા પ્રેરે છે.
- (૩૪) બાપા-શૈલીનું સામ્ય ધણું નોંધપાત્ર છે. સાદી, સરળ, પ્રવાહી અને મધુર બાપાનો પ્રયોગ સર્વ નાટકોમાં થયો છે.
- (૩૫) યમકોનો અતિશોભ અને અનુપ્રાસનો છૂટથી પ્રયોગ આ નાટકોના કર્તા કોઈ એક વ્યક્તિ હશે એમ માનવા પ્રેરે છે.
- (૩૬) નાના નાના સંવાદો-વાક્યોમાં કે પછી લોકોમાં-એકદમ સરળ, સચોટ અને હૃદયગમ રીતે સર્વ નાટકોમાં રચાયેલા દંષ્ટિ-ગોચર થાય છે.
- (૩૭) ડૉ. એ. ડી. પુસાલકર એક 'સ્વરાજ્ય' ની દલીલ જોરદાર કરે છે. કેટલાંક ભરતવાક્યોમાં 'પરવક્ત્વ પ્રશામ્યતુ' એમ કહ્યું છે. મહાભારતનાં નાટકોનો અંત કૌરવોને-હરણી પાંડવોનું રાજ્યા-રોહણુ છે. બાલચરિતમાં શ્રીકૃષ્ણ કંસને મારીને ઉગ્રસેનને 'રાજંગાદી અપાવે' છે. ઉદયર્નની કથામાં પણ રાજ્યપ્રાપ્તિ એ જ

૪ જુઓ: "clear, lofty and majestic as well as sweet and charming. The sentences are everywhere replete with a wealth of ideas beautifully expressed." Dr. Ganapati Shastri: ૬૧/૧૦/૫૫—

ધ્યેય છે. રામકથાનાં નાટકોમાં પણ રામ અતિ રાજ્ય મેળવે છે. અવિમારકમાં પણ અંતે ન્યાયકને રાજ્યપ્રાપ્તિ થતી દર્શાવી છે. આ બધું બતાવે છે કે આ નાટકોનો કર્તા કોઈ એક હોવો જોઈએ.

આમ ખૂબ જીણવટભરી વિગતથી ઉપર મુજબની કેટલીક દલીલો આપીને ડૉ. પુસાલકર આ તેરે કૃતિઓ એક જ કર્તાની સ્વીકારે છે. ૫ વર્ગી આવો જ મત ડૉ. સરૂષ આપે છે. ૬ ઉપર નોંધેલાં કારણો ઉપરાંત નીચેનાં કારણો કૃતિઓના એક કર્તૃત્વને સિદ્ધ કરવામાં મદદરૂપ છે એમ કહી શકાય.

(૧) નાન્દીમાં શ્રીકૃષ્ણ :—

આ નાટકોની નાન્દીમાં મોટે ભાગે શ્રીકૃષ્ણ કે તેમના અવતારોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

(૨) શ્રીકૃષ્ણપ્રશંસા :—

મહાભારત તેમજ રામાયણનાં નાટકો જોતાં જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ કે તેમના અવતારોની સીધી કે આડકતરી પ્રશંસા કરવામાં લેખક રાગે છે. દા. ત.,

(૧) કર્ણભારમાં શ્રીકૃષ્ણને કોઈ સીધો સંબંધ નથી છતાં શ્રીકૃષ્ણ દીર્ઘદષ્ટિ છે તેવું દર્શાવતાં ત્યાં કહે છે—અનેકકપટવુષ્ઠેઃ કુળ્ળાત્યોપાયઃ ।

૫ જુઓ: "Thus, a careful study of the problem, under various head leads us to the definite conclusion that all the plays are the products of one and the same brain."

—A. D. Pusalkar, Bhasa A Study-21

૬ જુઓ: "The community of technique, language, style, ideas, treatment and identity of names of dramatic personae, prose and metrical passages and scenes are so remarkable that the conclusion of their common authorship is inevitable." Dr. Laxan Sarup H. R. 1927 P. 118.

(૨) દૂતવાક્યમાં શ્રીકૃષ્ણના કાર્યનું જ પૂર્ણ વર્ણન આપે છે.
 (૩) દૂતધટોલક્યમાં શ્રીકૃષ્ણના સંદેશાને જ પ્રભુત્વ અપ્યું છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ એ પાત્ર નથી, પરંતુ તેમની ઉલ્લેખ દ્વારા જણાતી ઉપસ્થિતિ તખ્તા પરના વાસ્તવિક પાત્ર કરતાં પણ વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવતી જણાય છે.

(૩) પંચરાત્રમાં પણ શ્રીકૃષ્ણના અનેક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.
 (૪) ઊરુભંગમાં પણ શ્રીકૃષ્ણને કારણે જ પાંડવોની જીત દર્શાવાઈ છે. વળી મહાભારતમાં અર્જુનને ઊરુ થાખડીને ભીમને સંજ્ઞા આપતો દર્શાવ્યો છે જ્યારે અહીં શ્રીકૃષ્ણને તેવી સંજ્ઞા આપતા વર્ણવ્યા છે. ૭

(૫) બાલચરિત એ કૃષ્ણકથા પર આધારિત નાટક છે.
 (૬) પ્રતિમા અને અભિષેક શ્રીરામની કથા આપી જાય છે. ત્યાં પણ એક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણના અવતારની કથા છે.

(૩) મનોવૈજ્ઞાનિક પાત્રવિકાસ:—

આ નાટકોમાં મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે આવતો પાત્રોનો વિકાસ નોંધપાત્ર છે. આ કળામાં લેખક પૂર્ણપણે આધુનિક જણાય છે. સ્વપ્ન, અને પ્રતિજ્ઞા, જેવાં પ્રસિદ્ધ નાટકોમાં દર્શાવ્યું છે તેમ પાત્રોના મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસમાં તે રાચે છે. મીરવર્થ આ વાત તરફ અંશુભિનિર્દેશ કરે છે.

(૪) ઉપેક્ષિત પાત્રોનું ઉદ્દાત્તીકરણ : Glorification Of the Ignored Characters.

છેલ્લું અને અગત્યનું કારણ સઘ સાબિત કરી જાય છે કે આ નાટકો એક જ કલાસ્વામીની કલાપ્રસાદી છે. અહીં રામાયણ અને મહાભારતમાં જે પાત્રો તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે તેવા મહાકાવ્યના પાત્રોના ઉદ્દાત્તીકરણમાં ભાસને ખૂબ રસ છે. દા. ત., (૧). દૂતધટોલક્યમાં

૭ જુઓ: સ્વમુદ્ભિહત્ય કામપિ ઇંદ્રા પ્રયજ્ઞતિ જનાર્દન: । ઊરુભંગ.

ધૂતરાષ્ટ્રના પાત્રને વિનયી, કૃષ્ણ તરફ આદર રાખનાર, દુર્યોધન અને તેમાંય શંકુનિને ધિક્કારનાર અને અભિમન્યુના વધથી વધુ અચિત્તચનાર રજૂ કર્યું છે.

- (૨) કર્ણભારમાં મહાભારતના કર્ણ કરતાં વધુ પ્રોજેક્ટિવ રીતે કર્ણને વર્ણવવામાં આવ્યો છે.
- (૩) ઊત્તરભાગમાં દુર્યોધનની ઉદાત્તતા અન્ય દોષો પણ પાત્ર કરતાં વધુ પ્રોજેક્ટિવ છે.
- (૪) મધ્યમઆયેઃગમાં દ્વિગિવ્યાને જાતિથી જ રક્ષાસી જતાવી છે, આચારથી નહિ,
- (૫) પ્રતિમા નાટકમાં ભાસ કૈકેયીના વક્રીકૃત જેવા જણાય છે.

આમ ઘણે સ્થળે ‘મહાકાવ્યોના ઉપેક્ષિતોને’ વધુ પ્રતિભાવંત પ્રોજેક્ટિવ અને શુભપ્રકર્ષથી ઓપતા આપવામાં આવ્યા છે. વિશેષ કરીને મહાકાવ્યોના (Black Painted Characters) કાળાં ચિત્રરેણાં પાત્રોને ઉદાત્ત વર્ણવવાની લેખકની વૃત્તિ જણાય છે. આથી, કહી શકાય કે મોટે ભાગે ઉદાત્તીકરણની એક સરખી વૃત્તિ દર્શાવતાં નાટકો એક જ કવિની કૃતિઓ હોઈ શકે.

આમ ઉપરની અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી એટલું અવસ્ય પામી શકાય કે ભાસનાટકયકના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો એક જ વિમુક્તિની કૃતિ છે એમ કહેવામાં દોષ અતિશયોક્તિ નથી.

ભાસનું કર્તૃત્વ

આ નાટકોનું એકકર્તૃત્વ સિદ્ધ થયા પછી પ્રશ્ન થાય છે કે આ નાટકોના રચનાર ભાસ જ હતા એમ કેવી રીતે કહી શકાય? આનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપી શકાય.

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રના તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, વગેરેમાંથી ભાસના નામ સાથે અવનરણો કે ઉદ્દેશો મળી આવે છે.

આથી આ નાટકોને ભાસની કૃતિઓ માનવી રહી અને ઉપર જણાવ્યા મુજબના લાગણીમાં સામ્ય હોવાથી બધી કૃતિઓ ભાસની માની શકાય શરૂમાં સ્વપ્નના ઉલ્લેખો જોઈએ.

(૧) વચ્ચિત્રક્રોઢા યથા ઘાસવદન્તાયામ્ ।

—અભિનવગુપ્ત (દસમી સદી)

(૨) વાઘવદન્તે, પદ્માવતીમત્રસ્થા દ્રષ્ટુ રાજા સમુદયદ્વકં ગતઃ ।

ભોજદેવ કૃત શૃંગારપ્રકાશ (૧૧ મી સદી)

(૩) યથા માસકૃતે સ્વપ્નવાસવદન્તે શેફાલિકાશિલાતલમવલોન્મય વત્સરાજઃ ।

—રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર કૃત નાટ્યુદ્ધર્ષણ

(૪) ભાવપ્રકાશના આઠમા અધિકારમા પ્રશાંતનાટકના ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્ન ના કથાનકની ચર્ચા છે તેમના કેટલાક ઉલ્લેખો

જોઈએ

પદ્માવત્યાઃ સુખં વીક્ષ્ય વિશેષકવિભૂષિતમ્ ।

જીવત્યાવન્તિકેત્યેતજ્ઞાતં ભૂમિભુજા યથા ॥

*

*

*

ચિરપ્રસુપ્ત. કામો મે વીળયા પ્રતિચોધિતઃ ।

તાં તુ દેવી ન પર્યામિ યસ્યા ઘોષવતી પ્રિયા ॥

(૫) માસનાટકચક્રેડપિ હૈકૈઃ-ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વપ્નવાસવદન્તસ્ય દાહકોડમૂન્ન પાવકઃ ॥

—સુક્તિમુક્તાવાલિમાં રાજશેખર.

આવા અનેક ઉલ્લેખો દર્શાવે છે કે સ્વપ્ન એ ભાસની ‘જીવિત’ છે વળી—

સૂતધારકૃતારમ્ભૈઃ નાટકૈઃ बहुभूमिकैઃ ।

સપતાકૈર્યથો હેમે માયો દેવકુલૈરિષ ॥

—બાણકૃત હર્ષચરિતમાં

ભાસનાં નાટકોનાં ત્રણ મુખ્ય, લક્ષણો દર્શાવ્યા છે

(૧) સૂત્રધારકૃતારમ્ભઃ શબ્દો તેના નાટકોને એક સરખી રીતે સાચુ પડે છે; કારણુ દરેકનો આરંભ નાન્યન્તે તતઃ પ્રવિશતિ સૂત્રધારઃ શબ્દો પછી સૂત્રધાર આવીને કરે છે.

(૨) बहुभूमिकैः ડૉ. કુન્દન રામ, ડૉ. દેવધર વગેરે વિદ્વાનો આ તેર નાટકોને બહુભૂમિકાવાળા માનવા તૈયાર નથી. એમ લાગે છે કે બાણે નાટકોની લ'આઈની સરખામણીમાં પાત્રોની સંખ્યા બેઈને આમ કહ્યું છે. મોટા ભાગનાં એકાંકી નાટકોમાં સરખામણીની દૃષ્ટિએ ઘણાં પાત્રો છે એમ કહી શકાય. અથવા બાણે મન बहुभूमिकैः એટલે बहुविवभूमिकैः હશે એવું ડૉ. પુસાલકર સૂચવીને કહે છે કે—

‘everyone will endorse the view that our dramas introduce characters of various types and vicissitudes.’

(૩) सप्तार्कः— ડૉ. કુન્દન રામ, ડૉ. દેવધર, ડૉ. કાણે વગેરે દૃઢપણે માને છે કે આ નાટકોમાં પતાકા નથી. જેને નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં પતાકા કહી શકાય તેવાં સુંદર ઉદાહરણો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્યત્ર મળે છે તેવાં ઉદાહરણો આ નાટકોમાં નથી. છતાં જેને પતાકા કહી શકાય તેવા પ્રસંગો છે. ખરા. દા. ત., સ્વપ્નમાં પદાવતી પરિણય, અભિષેકમાં વાલિવધ અને સુગ્રીવકથા વગેરે. કેટલાંક પતાકાનો અર્થ ‘પતાકારચાનક’ કરે છે. પણ આ બંને તદ્દન જુદાં છે. અલબત્ત ‘પતાકા’ નો અર્થ નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ કરવામાં આવે તો ઘણાં ઉદાહરણો આ નાટકો પૂરાં પાડે છે તે આગળ ઉપર જોયું છે. જુઓ પા. ૭

ડૉ. કાણે અહીં નાટકૈઃ શબ્દ હોવાથી પ્રકરણ, ઉત્પટ્ટિકાક, વ્યાયોગ વગેરે લઈ ન શકાય એમ કહે છે. પણ ‘નાટક’ શબ્દને બાણે રૂપકના અર્થમાં વાંપેયો હોય તેમ લાગે છે. કારણુ બાણ પોતાની કૃતિઓમાં સ્વક માટે નાટક શબ્દ પ્રયોજતા જણાય છે. જ્યેષ્ઠ નાટકોએ એવા અનેક રચણે કરેલા પ્રયોગોમાં ‘નાટક’ શબ્દમાં તેઓ બધા રૂપકના રો સમાવી લેતા જણાય છે. જો એમ ન હોય તો દસરૂપકના

નામો લખતાં તેમને ક્યાં વધુ પરિશ્રમ પડવાનો હતો । વળી વિસ્તારભર્યે તેમને ક્યારેય વિચાર કરતા ક્યાં છે ખરા ? આથી નાટકેઃ એટલે રૂપકો લેવાથી કોઈ મોટો વાંધો આવતો નથી. આમ બાણુનો આ શ્લોક આ તેરે નાટકોના કર્તા ભાસ છે એવું સિદ્ધ કરવામાં પાયાની દલીલનું કામ કરે છે.

૮મી સદીમાં વાઙ્મતિરાજે ‘ગૌડવહો’ માં ભાસને ‘જ્વલનમિત્ર’ તરીકે વર્ણવ્યો છે. આ નાટકોમાં અગ્નિનો અનેક રીતે ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે.

૧૨મી સદીમાં જયદેવ ભાસને કવિતાકામિનીના હાસ તરીકે વર્ણવે છે. માસો હાસઃ કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ । અને આ નાટકોમાં હાસ્યરસના પ્રસંગો પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે આ નાટકોની રચના કોઈ એક વ્યક્તિની છે અને તે અન્ય કોઈ નહિ પણ આઘનાટ્યકવિ ભાસની જ છે.

સ્વપક્ષસ્થાપન તો પ્રયત્નપૂર્વક કર્યું, પણ જ્યાં સુધી પરપક્ષ નિરાકરણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સિદ્ધાન્તસ્થાપન સુરિયર રીતે થયું ન કહેવાય આથી આ નાટકો ભાસનાં નથી એવું પ્રતિપાદન કરનાર પક્ષોનું વ્યવસ્થિત ખંડન કરીને આ પ્રશ્નનો અંત આણીશું. આ નાટકોને ભાસનાં નહિ માનનારાઓના મતો ભિન્ન ભિન્ન રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે.

(૧) શકિતભદ્ર આ નાટકોના કર્તા છે.

(૨) શુદ્રક આ નાટકોના રચયિતા છે.

(૩) કેશવના ચાક્યારોની આ રચના છે.

(૪) નાટકોની રચના પદ્મવ રાજવીઓના દરબારમાં થઈ છે.

(૫) આ નાટકો મૂળ પરથી ભિતરી આવેલી નાટ્ય આવૃત્તિઓ છે.

(૧) શકિતભદ્રે આશ્રયચૂડામણિ નામના નાટકની રચના કરી છે. તેની ‘શૈલી’ વગેરે ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોને મળતી આવે છે. આથી આ

નાટકો, બધાં નહિ તો કેટલાંક શક્તિભદ્રે રચ્યાં છે એવી દલીલ કરવામાં આવી છે. વળી પ્રતિભા, અભિપ્રેક્ષ અને આશ્ચર્યચૂડમણિ મલ્લનારમાં એક દસ્તપ્રતમાં સાથે મળી આવ્યાં. આથી તે એક જ વ્યક્તિ શક્તિભદ્રની કૃતિઓ છે તેવી દલીલ થઈ. પણ આ માન્ય નથી. આધુનિક યુગમાં જેવી રીતે સંગ્રહો બહાર પડે છે તેમ રામકથાને લગતાં નાટકો અદો' સાથે આપ્યાં હોય એ શક્ય છે. વળી, પ્રો. કેશવ દર્પદે ક્રુરે બનાવ્યું કે શક્તિભદ્રના આશ્ચર્ય. નાટકની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યું છે કે દક્ષિણમાં આ નાટક પહેલાં કોઈ સંસ્કૃત નાટક હતું નહીં. શક્તિભદ્રનો સમય દસમી સદીનો છે. જ્યારે ભાસ લેખક તરીકે કાલિદાસ અને ગાણના સમયથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. આમ શક્તિભદ્ર ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોનો કર્તા છે એ મન બુદ્ધિના નિષ્પત્તિ પર ટકી શકતો નથી.

(૨) શ્દ્રક આ ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોના કર્તા છે તેનું માનનારામાં શ્રી. એ. આર. સરસ્વતી અને શ્રી. એમ. આર. કવિ આવે છે. તેઓ આર. દત્તને મૃચ્છકટિકની ગંગમ ચાતૃત્તિ લેખે છે. શ્દ્રકનો સમય તેના પ્રસિદ્ધ નાટક મૃચ્છકટિકને આધારે જે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે તે મુજબ તે કાલિદાસ પહેલાં નથી થયો અને ભાસ તો કાલિદાસ પહેલાં થઈ ગયા એ નિર્ણયવાદ વાત છે. પછી શ્દ્રક આ નાટકોના કર્તા કેવી રીતે દોષ શકે ?

(૩) કેરલના ચાક્યારોની આ રચના છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. અદો' પ્રસ્તાવનામાં કેરળપનામાં અથવા અંતની પુષ્પિકામાં ભાસનું નામ જ નથી. વળી આ નાટકોની દસ્તપ્રતો કેરલ પ્રાંત સિવાય અન્ય મળી નથી. શ્રી કુષ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી કહે છે સ્વપ્ન. અને પ્રતિષ્ઠામાં 'વિવાદ' માટે 'સંબંધ' શબ્દ વપરાયો છે અને વિવાદના અર્થમાં સંબંધ શબ્દ આજે પણ કેરલના ચાક્યારોમાં વપરાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ નાટકો કેરલના ચાક્યારોની રચના છે.

આ મત પણુ માન્ય નથી. ભાસનું નામ નથી તેથી તે ચાક્યારોની રચના છે એમ કેમ માની શકાય ? ચાક્યારોનું પણુ નામ તો નથી જ ને ! વળી કેરલમાં જ હસ્તપ્રતો મળી તેનું કારણ તો ઉત્તરમાં ધર્માધ મુસલમાનોએ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોનો નાશ કર્યો હશે, એમ માની શકાય મિતાક્ષરા પદ્ધતિમાં આજે પણુ વિવાહના અર્થમાં સંબંધ રાખ્ધ વપરાય છે. અને કેરલના ચાક્યારોમાં આવું ઉચ્ચ કવિત્વ જ ક્યાં હતું કે નાટકોની રચના કરી શકે ? નલોદય વગેરે તે બાજુની કૃતિઓમાં ક્યાં ઉચ્ચ કાવ્યત્વ મળે છે ?

(૪) એક મત આ નાટકોની રચના પદ્મવ રાજવીઓના દરબારમાં થયેલી સ્ત્રીકારે છે. ભરતવાક્યમાં રાજસિંહઃ પ્રજાસ્તુ નઃ એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. અને પદ્મવ વંશના નરસિંહ વર્મા ખીજા કે તેનમારને રાજસિંહ એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું અને તેના સભાપંડિતે આ નાટકોની રચના કરી તેના પાલક પદ્મવનરેશોનો રાજસિંહ નામથી ભરતવાક્યમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ મત સમર્થન વિનાનો સિદ્ધ થયો છે. ઇતિહાસે આ રાજના દરબારમાં કોઈ સમર્થ કવિ કે પંડિત હોવાનું તોંધ્યું નથી. અને કદાચ માની લઈએ કે એવો કોઈ કવિ હતો તો પછી તેણે પોતાના નામને શા માટે છૂપું રાખ્યું અને કૃતિઓની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યું નહિ? કારણ કે પદ્મવરાજવીઓના કાળપૂર્વે નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કવિના નામનો ઉલ્લેખ કરવાની પ્રથા, કાલિદાસ, ભરબૂતિ વગેરેના નાટકોમાં દર્શાવ્યું છે તેમ, અસ્તિત્વમાં આવી ચૂકી હતી.

(૫) એવું સ્વયંવરનો પ્રયત્ન પણુ થયો છે કે આ નાટકો કેરલના કવિઓની રચના હાલે ન હોય પણુ ત્યાંના વિદ્વાનોએ તેને તખ્તાલાયક બનાવવા માટે મૂળ પરથી જે રંગ આવૃત્તિઓ તૈયાર કરી તે તેર નાટકોરૂપે આજે મળી આવે છે. ડૉ. બાર્નેટ માને છે કે પાંડય રાજવીઓના સમયમાં આવી રીતે મૂળે નાટકો પરથી રંગ આવૃત્તિઓ તૈયાર થઈ હતી. અહીં પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય કે જે આ

રંગ આવૃત્તિઓ હોય તો મૂળ આવૃત્તિઓ ક્યાં છે? ડૉ. થોમસે તો ખતાવ્યું છે કે સ્વપ્નના કથાનક કે મૂળ પાઠમાં કોઈ ફેર પડ્યો નથી. ડૉ. વિન્ટરનિટ્ઝ આ નાટકોને Compilation પણ સ્વીકારતા નથી. ૮

ડૉ. પુસાલકર પણ આ સમસ્યાની વિસ્તૃત ચર્ચા અનેક મુદ્દાઓને અનુલક્ષીને કર્યા પછી 'ધોડા ફેરફારો સાથે આ નાટકો ભાસનાં છે,' એમ માને છે. ૯

એ. એસ. પી. અય્યર સ્વપ્ન. પ્રતિષ્ઠા. ને ભાસની ૪ રચનાઓ ગણાવે છે, જ્યારે બાકીનાં નાટકો ભાસના શિષ્યો કે મિત્રોએ રચ્યાં હશે અને ભાસે તેને મુધારી વધારીને મૂક્યાં હશે, આના સમર્થનમાં તે ગણાવે છે કે શેક્સપીયરે Timon of Athenes, Antony and Cleopatra કે Henry IV માં થોડાંધોળાં પોતાનો હાથ બટાવ્યો છે જ્યારે બાકીની રચના તેના શિષ્યોની છે. ૧૦

૮ જુઓ: It is simply absurd to call plays like Swapna or Avī compilations. Macbeth and Julius Caesar remain works of Shakespeare even when they are adapted for stage... We always find some original idea (in these plays) which presupposes an original poet and not a compiler.

-Dr. Winternitz

૯ જુઓ: Minor changes are inevitable and might have been introduced by the stage. But that does not rob Bhasa of the author ship of these plays.—A. D. Pusalkar, Bhasa A Study. P. 60.

૧૦ જુઓ: A. S. P. Ayyar Bhasa P. 33

ભાસની જીવનઝરમર

વિશ્રુત નાટ્યશાસ્ત્રી ભરતે નાટકને પંચમ વેદ કહ્યો છે. કવિ-કુલ્લશુરુ કાલિદાસે નાટ્યને વિલિન્ન રુચિ ધરાવનાર લોકોનું એક માત્ર સમારાધન કહ્યું છે. આ વસ્તુનું સમર્થન ભાસનાં નાટકો જોતાં થાય છે. સંસ્કૃત નાટકોના વિકાસના ઇતિહાસમાં ભાસ જનવંદ્યમાન મણિ છે. સંસ્કૃત નાટકોનો પિતા છે, મહાકવિ કાલિદાસ જેવાએ પણ એને પ્રથિતયશસ્ કહીને નવાજ્યો છે.

આવા મહાન સાહિત્યકારના જીવન વિષે સાવ અંધારપટ જવાયેલ છે. પરંપરાએ તેમને વિષે કેટલી દંતકથાઓ ઉપજાવી છે અને જાળવી છે. પહેલાં આપણે તેમનો અભ્યાસ કરીએ.

ભાસ વિષે દંતકથાઓ

(૧) ભાસ અને વ્યાસમાંથી કોણુ શ્રેષ્ઠ છે તે નક્કી કરવા કોઈ પણ સમર્થ નિર્ણાયક ન મળ્યો. તેથી એ બન્નેની કૃતિઓ અગ્નિમાં નાખવામાં આવી કહે છે કે અગ્નિએ ભાસની કૃતિઓ જાળી નહિ.

આ દંતકથા ઉપરથી એટલું જ સમજી શકાય કે મહાભારતના કથાવસ્તુને લઈ ને નિર્માણ પામેલાં ભાસનાં નાટકો વ્યાસ કરતાં કવિત્વ દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિનાં હતાં.

(૨) ભાસને કેટલાક ધોખી (ધાવક) માને છે; અને તેને રાજા હર્ષના દરબારનો કવિ હોવાનું સ્વીકારે છે. આ કવિ ધાવકે પ્રિયદર્શિકા અને રતનાવલી નાટકો લખીને હર્ષને નામે ચઢાવી દીધાં હોવાં જોઈએ. દક્ષિણ ભારતના એક વિદ્વાન શ્રી ટી એસ નારાયણ શાસ્ત્રી અને શ્રી પરાંજયે જેવા વિદ્વાને પણ ભાસને પ્રિયદર્શિકા વગેરેનો લેખક માનવાની દિશામાં કરી છે. શ્રી ટી એસ નારાયણ શાસ્ત્રીએ રાજશેખર સિખિત

મનાતા કવિવિમર્શ નામના ગ્રન્થમાંથી જેએક એવાં અવતરણો આપ્યાં છે, જેથી ભાસ અને ધાવકની એકતા વ્યક્ત થાય છે. પણ આની સામે એમ કહી શકાય કે ભાસને ધાવક માનવો એ મહાન ભ્રમ છે. શ્રી નારાયણ શાસ્ત્રીને મળેલા (અહીં ફૂટનોટમાં ઉદ્ધૃત કરેલા) એ શ્લોકો એમના કોઈ મિત્ર પાસેથી સાંપડ્યા હતા. એવા શ્લોકો પ્રમાણુ-ભૂત કહી શકાય નહીં. શ્રી. પરાંજપેએ કરેલી ભાસનાં નાટકોની નાગાનન્દ અને પ્રિયદર્શિકા સાથેની સરખામણી ઉપરથી પ્રિયદર્શિકા વગેરે માટે ભાસનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ લાગતું નથી; કારણ કે એવી સરખામણી તો ગમે તે જે કવિઓનાં ગ્રંથોમાં થોડા પ્રયત્ને પણ થઈ શકે. દૂંકમાં ઈ. સ. પૂર્વે થઈ ગયેલ ભાસને ઈ. સ. ની સાતમી સદીના માનવા તે ઇતિહાસ અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે.

(૩) ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્ત વિષે એક પ્રચલિત કથા છે કે ભાસનાં નાટકોની પરીક્ષા કરવા વિવેચકોએ તેમને અગ્નિમાં નાખ્યાં. આમાં અગ્નિ સ્વપ્ન. નાટકને બાળવા સમર્થ થઈ શક્યો નહીં. ૨

પણ આનો આશય એ જ કે વિવેચકોએ સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટકને સર્વોત્તમ ગણ્યું. ઉપરની વાત લક્ષ્યમાં રાખીને જ કદાચ વાક્યપતિરાજે

૧ કારણં તુ કવિશ્વસ્ય ન સ્વપ્નકુર્લીનતા । ધાવકોડપિ દિ યદ્ભાસઃ
કવીનામપ્રિમોડમવત્ ।

આદૌ ભાસેન રચિતા નાટિકા પ્રિયદર્શિકા । નિર્દિશ્ય રસનસ્ય કસ્ય ન પ્રિયદર્શના
તસ્ય રત્નાવલો નૂતં રાતમાલેવ રાજતે । દશરુપકદામિન્યા વદાસ્યત્યન્ત સોમના ॥
નાગાનન્દ સમાલોક્ય યસ્ય શ્રીદર્પવિક્રમ । ભમન્દાનન્દમરિતઃ સ્વપ્નમ્યકરોત્
કવિમ્ ॥

(કવિવિમર્શ By રાજશેખર)

૨ ભાસનાટકચંદ્રેડપિ છેકૈઃ શિષ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વપ્નરામવદત્તસ્ય દાદકોડમૂળ વાચકઃ ॥ રાજશેખરઃ કાવ્યમીમાંસા

ગઢવહો નામના એમના પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલ મહાકાવ્યમાં ભાસને :
જલણમિત્ત (જ્વલનમિત્ર-અગ્નિનો મિત્ર) કહ્યા હોવા જોઈએ.^૩

(૪) એમ પણ કહેવાય છે કે ભાસનું જ એક નામ ઘટકર્પર હતું. આ ઘટકર્પરના કર્તાએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે પોતાને યમકરચનામાં હરાવશે તેા એને માટે પોતે ઘસાના ઠીકરા (ઘટકર્પર) વડે પાણી ભરશે.

રામ વિક્રમના હરમારનાં નવરત્નો પૈકી એક ઘટકર્પર નામના લગભગ ચોથીથી છઠી શતાબ્દીની વચ્ચે મનાતા આ કવિને ઈ. સ. પૂર્વે થનાર ભાસમાનવો એ હકીકત કાળક્રમની દૃષ્ટિએ તદ્દન અસંગત છે.

આ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલ ભાસ વિષે પ્રચલિત દંતકથાઓ અને તેમનું નિરસન કરી તેમની કૃતિઓના અભ્યાસથી અનુમિત થતા તેમના વ્યક્તિત્વ વિષે હવે આપણે વિચાર કરીશું.

ભાસનું વ્યક્તિત્વ

કવિતા કામિનીના હાસ મનાતા ભાસ જાતે આહ્વાણ હતા. વર્ણુ-શ્રમ વ્યવસ્થા તરફના તેમના આગ્રહથી, આહ્વાણ ધર્મના પક્ષપાતી હોવાથી અને તત્કાલીન પરંપરામાં વિદ્યાક્ષેત્રે તેમનું આધિપત્ય જણાતું હોવાથી એમનું આહ્વાણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

ભાસ એ કદાચ એમનું જોતનામ પણ હોય. પ્રાચીન સમયમાં વ્યાવહારિક વિશિષ્ટ નામને બદલે કેટલાક જોતનામને પોતાના નામ તરીકે સ્વીકારતા હતા.

ભાસ ભગવાન વિષ્ણુના પરમવૈષ્ણવ-સાચા ભક્ત હતા એમની કૃતિઓમાં નાન્દી પ્લોકોમાં અને અન્યત્ર ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ અને તેમનાં જ અભિન્ન સ્વરૂપો નારાયણ, હરિ, શ્રીધર, કૅશવ, દામોદર અને શ્રીવિષ્ણુનાં અવતારી સ્વરૂપો જેવાં કે વરાહ, વામન, નરસિંહ, રામ-

૩. માર્કમ્મ જલણમિત્ત કન્તીદેવે તદ્વાધિ રહુવારે ।

સો વન્ધવે અ વન્ધમ્મિ હારિઅન્દે અ આળન્દો ॥

કૃષ્ણ, અક્ષરમ વગેરેની સ્તુતિ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ મુખ્યત્વે વિષ્ણુભક્ત હતા. આમ છતાં કોઈ અન્ય દેવ તરફ એમનો પૂર્વગ્રહ ન હતો. તેથી તો પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણમાં ભગવાન યુગન્ધર (શંકર) અને તેમના પુત્ર કાર્તિકેયની પણ વંદના કરી છે. એ સાથે બાલચરિત્રમાં ભગવતી માતા કાલીની પણ વંદના કરી છે. આ ઉપરથી તેઓ વિશાળ માનસવાળા એક સાચા ભક્ત હતા. પૈદિકે કર્મકાંડમાં પણ એમને ભારે શ્રદ્ધા હતી.

નિવાસ

તેઓ ઉત્તર ભારતના નિવાસી હોવાનું અનુમાન થાય છે; કારણ કે એમની કૃતિઓમાં ઉત્તર ભારતમાં આવેલ નગર, નદી, પર્વત તથા રીનગિરાજોનું વ્યાપક વર્ણન છે. ઉજ્જયિની, અયોધ્યા, મથુરા માટે એમને ભારે આકર્ષણ છે. આ ઉપરથી એમ પણ કદી શકાય કે તેઓ આ દેશોમાં ક્યારે પણ હોય. એમનાં ધણીખરાં નાટકોમાં આવતી ભરતવાક્યની 'દ્વિમવદ્વિન્ધ્યકુળલામ્' પંક્તિ પણ તેઓના ઉત્તર ભારતીયત્વ વિશેનું સમર્થન કરે છે. ઉત્તરભારતની તુલનામાં તેમનું દક્ષિણભારતનું જ્ઞાન અર્પાદિત જણાય છે. એમની દક્ષિણ ભારત વિશેની માહિતી રામાયણ તથા મદાભારતમાં આવેલ દક્ષિણ ભારતના વર્ણન સુધીની જ છે. રામની કથાઓના વર્ણનમાં રામેશ્વર જેવા તીર્થનો ઉલ્લેખ તેમજ ક્યો નથી. (દા. ત અગિયેક નાટકમાં લંકાપતિ રાવજીને મારવા રામ જાય છે ત્યાં રામેશ્વરનો ઉલ્લેખ ક્યો નથી.)

સ્વભાવ

ભાસ સ્વભાવે અન્યંત વિનમ્ર અને વિનોદપ્રિય હશે. તેથી તેઓ પોતાના કુટુંબને પણ સુખી બનાવી શક્યા હશે. નીનિબીડુતા, રીખળ, આનંદપ્રીયતા, આશાવાદિના આ એમના સ્વભાવનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો હતાં. વિદ્વતા

ભાસ અનેક શાસ્ત્રોના પારગણી વિદ્વાન હતા તેમનું વૈદ્યવ્યસર્વજ્ઞતા-મુખી હતું પૈદિકેસાદિ-ષ ઉપરાંત પ્રતિદાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ-

શાસ્ત્રના તેઓ અધિકારી વિદ્વાન હતા. લોકકથાઓનો પણ તેમને ભારે રસ હતો. સાહિત્યશાસ્ત્રના તેઓ મર્મસં પંડિત હતા.

ભાસનું વાતાવરણ

ભાસનો રાજકુળો સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ દેખાય છે. રાજમહેલ તથા અન્તઃપુર વગેરે નિરુપણમાં તેઓને ભારે રસ છે. રાજસિંહઃ પ્રજામ્તુ મઃ એ ભરતવાક્યરચ પંક્તિ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કોઈ રાજા અને રાજસભા સાથે તેમનો નિકટનો સંબંધ રહ્યો હશે. એમણે એમનાં નાટકોમાં ઘણું કેકાણું અમાત્ય (યૌગન્ધરાયણ જેવા) સેના, યુદ્ધ, રાજકુળ વગેરે વર્ણન કર્યાં છે. તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે. પણ આ ઉપરથી એમ માનવું કે ભાસ એક રાજા હતા તે એ વધારે ઠીક છે.

ભાસના આદર્શો

સાહિત્યનો અભ્યાસી જીવ કોઈ પણ મહાન સાહિત્યકારના આદર્શો જાણવા માટે ઉત્સુક હોય છે; કારણ કે તેવા આદર્શોમાંથી પોતે પ્રેરણાનાં પીયૂષનું પાન કરી પોતાના જીવનને ઉદ્ધાત કરી શકે. આ હિસાબે આપણે પણ એમની કૃતિઓમાંથી સચિત થતા વિવિધ ક્ષેત્રને લગતા આદર્શોની અહીં વિચારણા કરીશું.

ધર્મપરાયણતા

ભાસ ‘ધર્મે રક્ષતિ રક્ષિતઃ’ ના સિદ્ધાન્તમાં માનનાર છે. ‘ધર્મે વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા’ ના સત્વનું અનુસરણ કરનાર ભાસ એમ વિચારે છે કે ધર્મનું જે આલંબન કરે છે એને જ ધર્મ ખયાવે છે. સત્યની પ્રતિષ્ઠાથી સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે એનો વિનાશ થતાં સર્વનો વિનાશ થાય છે. કર્ણભારમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દેહ પડ્યા પછી ગુણો ટકી રહે છે. (હતેષુ દેહેષુ ગુણા ધરન્તે) પ્રતિમા નાટકમાં પણ શ્રીરામ સત્યવ્રતપાલન માટે બદ્ધપરિકર છે.

દાન અને ખલિદાન

કર્ણુભારમાં ભાસે કર્ણુના મોઢે એક સરસ ઉક્તિ મકી છે. 'વપ્પત જતાં શિક્ષણ નાશ પામે છે, દંડ મૂળવાળાં વૃક્ષો પડી જાય છે અને જળાશયમાં આવેલ પાણી સકાષ્ટ જાય છે પણ હોમેલ અને આપેલ તેમ ને તેમ રહે છે.'^૧

ભાસ દાન અને ખલિદાન પ્રત્યુપકારની ભાવના વગરનાં હોવાં જોઈએ તેમ માને છે. અન્ય દેશો કરતાં દાનની ખાજતમાં ભારતની એ વિશેષતા છે કે આ દેશમાં દાન કેવળ ગોદાન કે અન્ય વસ્તુના જ દાન નથી આપતા પણ વંશની સુરક્ષા માટે કન્યાદાન, જીવનના ઉદાત્ત નિર્વાહ માટે વિદ્યાદાન, જીભુક્ષિતોની ક્ષુધાના શમન માટે અપાતું અન્નદાન પણ આગવું મહત્ત્વ ધરાવે છે

પુરુષાર્થ અને ભાગ્યવાદ

ભાસ પુરુષાર્થમાં પૂરી રીતે માને છે. પ્રતિસાધોગ-ધરાયણમાં આ માટે એક સરસ વિચાર રજૂ કરે છે. 'કાષ્ઠમંથનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે; ખેાદવામાં આવે તો પૃથ્વી પાણી આપે છે. ઉત્સાહી લોકોને માટે કંઈ (પણ) અસાધ્ય નથી. ખરી દિશામાં શરૂ કરેલા પ્રયત્ન સફળ થાય છે.'^૨

પુરુષાર્થનો દિમાયતી હોવા છતાં ભાગ્યની પ્રબલતાનો પણ ભાસ સ્વીકાર કરે છે. ધણીવાર પુરુષ-પ્રયત્નને ભાગ્ય નિષ્ફળ બતાવી મૂકે છે તે વાન ભાસ સારી પેઠે જાણે છે. નિયતિના વિશ્વાસને ચક્રના

૧ 'શિક્ષા ધર્મ' મચ્છતિ વાક્યમ્બોત, મુચ્છમ્બોત નિવતન્તિ વાદવાઃ ।

જલ' જલસ્થાનગત' ચ જુગ્મ્યતિ દુત' ચ દત્ત ચ દર્શય તિષ્ઠતિ ॥

—કર્ણુભાર : ૨૩

૨ કાષ્ઠદગ્નિર્મ્મંથને મધ્વમાનાદ મૂમિસ્તોયં સમ્બમાના દદાતિ ।

મોત્સાહામો નાસ્ત્યસાધ્ય' મરણાં માર્ગારથ્યાઃ મર્ચદમ્બાઃ વૃત્તન્તિ ॥

(પ્રતિષ્ઠા ૦ ૧-૨૮)

આરાઓની સાથે સરખાવે છે. 'સમયાનુસાર પરિવર્તન પામતી જગતની ભાગ્યપંક્તિ ચક્રના આરાઓની માફક ઊંચી નીચી ચાલ્યા જ કરે છે.૩

સહચાર અને સહકાર

ભારતીય સમાજની વિશિષ્ટતારૂપ વર્ણુશ્રમ વ્યવસ્થાનો આદર કરતો ભાસ એમ માને છે કે સર્વે માનવો એકમેકના સહકારથી કામ કરે. જેમ એક હાથની સમસ્ત પાંચેય આંગળીઓ મહસ્તવની છે તેવી રીતે સમાજમાંના દરેક વર્ણુ આવશ્યક છે. સર્વ પ્રાણીઓના-ભૂતમાત્રના કલ્યાણ માટે લોકસંબ્રહ્મર્થ કામ કરીને સહચાર અને સહકારની ભાવનાના સેવનમાં માનવનું કલ્યાણ છે.

નિર્ધનતા

ભાસ દરિદ્રતાને ધિક્કારે છે. તેના મતે નિર્ધન માણસ એક ચાલતું મડકું છે. કોઈ એનો આદર કરતું નથી, એનાથી નિત્રો અગ્નિપ્રયા હોય તેવો વર્તાવ કરે છે. કોઈએ કરેલ કુબૃત્ય એને માથે ઢોળી દેવામાં આવે છે. એવાને દુઃખ પછી દુઃખ જ આવ્યા કરે છે. ભાસના 'ચારુદત્ત' માંથી આ વિશે સારો એવો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આ ઉપરાંત ધનની સાર્થકતા વિશે પોતાનો મત વ્યક્ત કરતાં એ કહે છે કે ધનની સાર્થકતા ત્યારે જ છે કે જ્યારે એ યત્ન તથા દાન માટે વપરાય. ગિર જનોના કષ્ટ પ્રસંગે પણ એનો જરાબર વિનિયોગ થવો જોઈએ. ચારુદત્તે કંઈ આવાં જ દાન કર્યાં હતાં.

મૈત્રી

મૈત્રી વિશે પણ ભાસના ઉચ્ચ આલોચી છે, દુઃખથી સંતપ્ત નિત્રો ઉપર આધાર રાખનાર વ્યક્તિને છોડી દેવામાં તે મૈત્રીનો

૩ જાલક્રમેણ જગતઃ પરિવર્તમાના ચક્રારવર્તિરિવ મન્વતિ મામ્યપંક્તિઃ ॥

(સ્વપ્ન ૧-૪)

દ્રોહ થાય છે. આથી જ યૌગન્ધરાયણ ઉદવનને (મિત્ર બાવે પણ,) છોડી દેતો નથી. આ ઉપરાંત રામ, સુગ્રીવ તથા વિભીષણ પ્રત્યે, અશ્વત્થામા દુર્યોધન પ્રત્યે કંઈ આવો જ સુહૃદ્ભાવ બતાવે છે. શત્રુના હંમેશાં પ્રાણધાતક છે. તેથી સર્વભૂતસૌહાર્દ એ જ આદર્શીય વસ્તુ છે.

રાજ્યો તથા અમાત્યો

ભાસના રાજવી સંબંધી વિચારોનો અભ્યાસ કરતાં માલૂમ પડે છે કે રાજને હંમેશાં પોતાના ઉત્તરદાયિત્વનું ભાન હોવું જોઈએ એ અત્યધિક વિદ્યાસી ન હોવો જોઈએ. રાજ્યો તે સમજવું જોઈએ કે એ પહેલાં પ્રજાનો સેવક છે અને પછી રાજા, રાજ્યો ધર્મ તથા કાયદો જાળવવાં જોઈએ. એણે પ્રધાનોના માનસની જાંડી પરીક્ષા કરવી જોઈએ સમયે પ્રેમ અને સમયે ગુસ્સો બતાવતાં પણ આવડવું જોઈએ. સુપ્તચરો દ્વારા એણે પડોશી રાજ્યો તથા લોકોનાં ચરિત્રને જોતાં રહેવું જોઈએ. રાજ્યો પોતાના જીવને સારી પેઠે સાચવવો, પણ યુદ્ધ ગ્રામ થતાં તેની જરીકે દરકાર ન રાખવી. રાજ્યો સર્વજનતાના માનના અધિકારી છે, પણ એ રાજ્યો ઋષિમુનિઓનાં ચરણોની વંદના કરે રાજ્યો ભલે પૈલવથી વિભૂષિત ગદે પણ એ સાથે જ સાર્વજનિક કાર્યો માટે તેઓ સર્વદા કટિબદ્ધ રહે.

અમાત્યોએ દેશના હિત માટે સ્વાર્થચંદિત થઈને કામ કરવું જોઈએ એમાં વ્યક્તિગત લાભને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. વસદેશની મુક્તિ માટે અમાત્યપ્રવર યૌગન્ધરાયણે પોતાનાં સુખોનું બલિદાન આપ્યું હતું તે જાણીનું છે. મંત્રીઓએ રાજ્યપદ્ધતિને લગતાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ અને વહુજનહિતાય કાર્ય કરતા રહેવું જોઈએ.

ગૃહિણી

ભાસનો ગૃહિણી વિષેનો આદર્શ બહુ ઊંચો છે પતિના જીવનના દરેક પરિવ્રમભર્યા કાર્યમાં પત્ની એક વિરામ છે, પ્રેમાળ ગૃહિણી છે.

ભારતીય પત્નીએ પતિને પરમેશ્વરની માફક જોવા જોઈએ. સાથે જ પતિએ પણ પત્નીને પૂર્ણ માન અને આદરથી સન્માનવી જોઈએ. જોકે આવાં આદર્શ જોડાં ભાગ્યે જ હોય છે (અલ્પ તુલ્યશીલાનિ દ્વન્દ્વાનિ સ્વજ્યન્તે પ્રતિભા)—એમ પણ ભાસ સ્વીકારે છે. આ ઉપરાંત પતિ-પરિચરણ પરાયણા પત્નીના આદર્શ વિષે ભાસે પ્રતિભા નાટકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

“અહણુ સમયે પણ તારા (ચંદ્રની રેલિણી) ચંદ્રની પાછળ ગય છે. જ્યારે વનનું વૃક્ષ પડે છે ત્યારે લતા પણ જોંય ઉપર પડે છે. કાઠવમાં ખૂંપેલા હાથીનો હાથણી ત્યાગ કરતી નથી. (માટે સીતાજીને) વનમાં જવા દો અને ધર્મ આચરવા દો. ખરેખર સ્ત્રીઓ તો પતિપરાયણ હોય છે. (પ્રતિભા: ૧:૨૫)

પત્ની જ્યારે પતિથી વિરહિત હોય તો તેણે શણગાર સજ્જા ન જોઈએ, નેત્રોમાં અંજન આંજવું ન જોઈએ, કેશ છૂટા રાખવા જોઈએ.

ભાસે કન્યા માટે પતિ કેવો જોઈએ એનું નિરૂપણ પ્રતિભા, (૨/૪) માં કર્યું છે. એ પ્રમાણે જોતાં કન્યા માટે વરની શોધ કરતાં પહેલાં તો વરનું કુળ ઉત્તમ હોવું જોઈએ. પછી તે વર ક્રોધન લક્ષ્ય ધરાવતો હોવો જોઈએ અને છેલ્લે તે પરાક્રમી એટલે કે શૂર હોવો જોઈએ. રૂપ ન હોય તો સ્ત્રી સમાજમાં ટીકા થવાના ભયથી વર રૂપવાન હોય તેમ પણ ઇચ્છા રાખવામાં આવતી.

પરિચારક વર્ગ

પરિચારકોના કર્તાવ્ય વિષે ભાસનો મત છે કે તેમણે પોતાના સ્વામી પ્રત્યે પૂર્ણ વફાદાર રહેવું જોઈએ. પોતાના માલિકનું લૂણ ખાઈ, જે તેને સારી રીતે બદા કરતો નથી, તે મર્યા પછી સ્વર્ગ મેળવી શકતો નથી. આ સાથે સ્વામીએ પણ પરિચારક વર્ગ તરફ

તુચ્છકાર દલિથી ન જોવું જોઈએ. ભાસનાં નાટકોમાં સેવકો કે સેવિકાઓ પ્રત્યે તિરસ્કારનો ભાવ ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી. ફક્ત પ્રતિમા નાટકમાં પ્રતિમાગૃહમાં મંદિરને સાફ રાખનાર ‘સુધારક’ને પેલો ‘ભટ્ટ’ ધમકાવે છે એટલું જ, બાકી સીતા, કુરંગી, વાસવદત્તા, પદ્માવતી, વસન્તસેના વગેરે તેમની દાસીઓ સાથે સખીઓ જોવા બ્યવહાર રાખે છે.

શિક્ષણ, વ્યાયામ અને અને અન્ય ક્રીડાઓ

ભાસને બિદ્યોપાર્જન માટે ખૂબ પ્રેમ છે. વિદ્વાનો તરફ એનો અહોભાવ છે. એમનું માનવું છે કે ‘વિદ્યાને દર્શનમાં તાજી રાખવી’ જોઈએ (‘શિક્ષા શયં ગચ્છતિ કાલર્પણયાત્ । કર્ણભાર) અન્યથા સમય વીતતાં કટાર્થ જાય છે.

ભાસ રમતો અને વ્યાયામનો પુરસ્કર્તા છે. ઉદ્યમે હરિનપાલન તથા શિકારનો તથા સંગીન(ધોપવતી વીણા)નો શોખીન બતાવ્યો છે. પદ્માવતીને કન્દુક ક્રીડામાં ખૂબ રસ લેતી દર્શાવી છે. ભાગ, દુર્યોધન, બલરામ, કૃષ્ણ કુરુક્ષેત્રમાં કુશળ છે. કર્ણ અને શલ્ય ઘોડેસવારીમાં નિપુણ છે. અભિમન્યુનો બાણ પ્રયોગ જાણીતો છે. સીતાનો બાણશક્તિને પાણી પાવાનો શોખ પણ જાણીતો છે એમનાં પાત્રોમાં દેવદાંડ ઘૂતક્રીડાનાં પણ શોખીન છે.

સાહસ

શૌર્ય અને સાહસ માટે ભાસને અત્યંત પ્રેમ છે, જ્યારે કાયરતા માટે ઘૃણા છે. નજળા માણસો રાજ્યને ટકાવી શકતા નથી સ્વાતંત્ર્ય રાજ્ય, બિદલામાં મળતું નથી (દૂતવાક્ય)

ભાસની કૃતિઓ

સંસ્કૃત સાહિત્યના કોઈ પણ નાટકકાર કરતાં વધુમાં વધુ નાટકો લખવાનું બહુમાન ભાસને ફાળે જાય છે. આ નાટકોનો ભંડાર ઈ. સ. ૧૯૧૦ના અરસામાં ત્રિવેન્દ્રમમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોની શોધ કરતાં પં. ગણપતિ શાસ્ત્રીને મળી આવ્યો હતો. એ નાટકોમાં આવેલ કથાવસ્તુના ઉદ્દગમના આધારે એમનું નીચે પ્રમાણેનું વિભાજન સર્વમાન્ય અને સુપ્રચલિત છે.

(અ) મહાભારત ઉપર આધારિત :

- (૧) મધ્યમન્યાયોગ, (૨) દૂતવાક્ય, (૩) દૂતધટોત્કચ, (૪) કર્ણભાર, (૫) ઉરુભંગ, (૬) પંચરાત્ર

(બ) રામાયણ ઉપર આધારિત :

- (૧) પ્રતિમાનાટક, (૨) અભિષેકનાટક

(ક) હરિવંશ ઉપર આધારિત :

- (૧) બાલચરિત.

(દ) ઉદયન કથા ઉપર આધારિત :

- (૧) પ્રતિજ્ઞાપૂર્ણધરાયણ, (૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત.

(ઈ) રોમાન્સ:-

- (૧) અવિહારક, (૨) ચારુદત્ત.

કેટલાક વિવેચકો ઉપરનાં ભાસનાં નાટકોનો ભરતવાક્ય, જન્મ સંખ્યા, એમાં આવેલ વિચાર તથા માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણની નજરે રચનાક્રમ નક્કી કરે છે.

ડૉ. પુસાલકર કથાવસ્તુ, શૈલી, સંવાદ પ્રમાણ, શ્લોકસંખ્યા, ભાષા વગેરેને આધારે ભાસનાં નાટકોનો નિમ્નાનુસાર ત્રણ ક્રમ દર્શાવે છે:

(૧) પ્રથમ ક્રમ

દૂતવાક્ય, કર્ણભાર. દૂતધટોત્કચ, ઉરુભંગ, મધ્યમન્યાયોગ, આ નાટકોમાં અનુષ્ટુપ પ્રમુખ, ભાષા સાથે ઝાઝી છૂટ, પ્રમાણમાં

સંવાદ ઓછા એ ઉપરથી આ રચનાઓ એમની (ભાસની) પ્રારંભિક રચનાઓ લાગે છે.

(૨) દ્વિતીય ક્રમ

પંચરાત્ર, અલિષેક, બાલચરિત, અવિમારક. આ નાટકોમાં ભાસે વસ્તુચક્રનની કાળજી હીકે હીકે રાખી છે. એ ઉપરાંત અંક તથા પાત્રોની સંખ્યા પણ આ બધાં નાટકો (Second group) માં વધી છે. સંવાદ તરવની વિપુલતા, એવં નૃત્ય તથા ગીત નેવાં તરવો દાખલ થયાથી આ રચનાઓમાં ઉપરનાં એકાંકીઓ કરતાં ભાસના પ્રગતિશીલ માનસનાં દર્શન થાય છે.

(૩) તૃતીય ક્રમ

છેલ્લા આવે છે પ્રતિમા, પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ, રવનવાસવદત્ત અને ચારુદત્ત. તૃતીય વિભાગનાં આ બધાંય નાટકોમાં સંવાદ તરવોતો સુંદર ઉપયોગ થયો છે. આમાં અર્ચન. અને ચારુદત્તમાં એક એક અંક તો એવો છે કે જેમાં એક પણ શ્લોક નથી. આ નાટકો લખતાં કવિનો માનસશાસ્ત્રીય દષ્ટિકોણ પરિપક્વ થયેલો છે. સુકમાન્વેયણ અને નાટકીય સજ્જની બાબતમાં આ છેલ્લા વિભાગનાં નાટકો જેતાં લાગે છે કે કવિ સિદ્ધહસ્ત બની ચૂક્યા છે.

ડૉ. પુસાસકરે ભાસનાં નાટકોનો ક્રમ આવી રીતે બનાવ્યો છે. ત્યાં ડૉ. એસ. એસ. પી અપ્પરે ભાસનાં નાટકોમાં આવેલ વિષયવસ્તુ, ભરતવાક્ય, કથાનિપુણતા, નાટ્યશિષ્ટ અને તે નાટકોમાં દેખાતી મીસિકનાના આધારે ભાસના નાટકોને જુદા જુદા ક્રમમાં ગોઠવે છે. તેઓ માને છે કે ભાસનાં પ્રારંભિક નાટકોનું વસ્તુ મહા-કાવ્યોમાંથી લેવામાં આવેલ હોય, અને પછીનાં પરિપક્વ દક્ષાનાં નાટકોનું વસ્તુ લોકગીત કે પ્રચલિત દંતકથાઓમાંથી લેવામાં આવેલ હોય. અહીં ડૉ. અપ્પરે માનેલ ભાસનો નાટકક્રમ નીચે જતાવીશું. અને બીજી બાજુ ડૉ. પુસાસકરને અભિમત નાટકક્રમ પણ દર્શાવીશું.

ડૉ. અચ્યર મુજબ

- (૧) દૂતધટોત્કચ
- (૨) કર્ણુભાર
- (૩) મધ્યમન્યાયોગ
- (૪) ઊરુભંગ
- (૫) દૂતવાક્ય
- (૬) પંચરાત્ર
- (૭) બાલચરિત
- (૮) અભિષેક
- (૯) પ્રતિસાયોગધરાયણ
- (૧૦) અવિમારક
- (૧૧) પ્રતિમા
- (૧૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત
- (૧૩) ચારુદત્ત

ડૉ. પુસાલકર મુજબ

- (૧) દૂતવાક્ય
- (૨) કર્ણુભાર
- (૩) દૂતધટોત્કચ
- (૪) ઊરુભંગ
- (૫) મધ્યમન્યાયોગ
- (૬) પંચરાત્ર
- (૭) અભિષેક
- (૮) બાલચરિત
- (૯) અવિમારક
- (૧૦) પ્રતિમા
- (૧૧) પ્રતિસાયોગધરાયણ
- (૧૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત
- (૧૩) ચારુદત્ત

ઉપર પ્રમાણે ભાસનાં નાટકોનો રચનાક્રમ જોયા પછી રૂપકના પ્રકારની દૃષ્ટિએ જોતાં ભાસે નીચે મુજબના પ્રકારો ખેડ્યા છે.

ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર રૂપકના દશ પ્રકાર ગણાવે છે. આમાં ભાસનાં ૧૩ નાટકો રૂપકના સાત પ્રકારનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. જેમકે— નાકટ—અભિષેક, અવિમારક, સ્વપ્નવાસવદત્ત, પ્રતિમા અને બાલચરિત.

પ્રકરણ—ચારુદત્ત

સમવકાર—પંચરાત્ર

ધ્વજામૃગ—પ્રતિસાયોગધરાયણ

અંક—કર્ણુભાર, દૂતધટોત્કચ અને ઊરુભંગ

વ્યાયોગ—મધ્યમન્યાયોગ

વીથિ—દૂતવાક્ય

આ ઉપરાંત ત્રિવિક્રમ, દામકપ્રહસન, વિષ્ણુધર્મ તથા યજ્ઞફલ નામનાં નાટક; ઘટકર્પર નામનું કાવ્ય તથા એક નાટ્યશાસ્ત્ર પણ ભાસે લખેલ દતાં એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું મતવ્ય છે. પરંતુ આ માન્યતા વિદ્વદ્ગર્ભાં (દંતુ સુધી) સુસ્વીકૃત થઈ નથી.

ભાસનો સમય

સામાન્ય રીતે અન્ય સંકૃત કવિઓની બામતમાં બને છે તેમ ભાસના પણ વાસ્તવિક જીવન-સમયાદિની બાબતમાં આપણે સર્વથા અજાણ છીએ. નાટકકારે ક્યાંય પણ પોતાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુતત્ત્વને મદત્ત આપનાર આપણા મહાપુરુષો વ્યક્તિગત કીર્તિ કે ભૌતિક નામનાનો, મોહ રાખતા ન હતા. ભાસ વિશે તેમના પરવર્તી લેખકોએ કરેલા ઉલ્લેખો તથા તેમની કૃતિઓના સૂક્ષ્મ અનુશીલન પરથી તેમના સમય વિશે ચોક્કસ કંઈ કહી શકાય તો એટલું કે તેઓ કાસિદાસ કરતાં પહેલાં યર્ધ ગયા. તેમજ ઈ. સ. ની ૭મી સદી સુધીમાં તો તેઓ ખૂબ જ પ્રિય કવિ તરીકે લોકોમાં સ્થાન મેળવી શક્યા હતા. વિશિષ્ટ વિદ્વાનો જુના જુદા પ્રશ્નો વિચારી ભાસનો સમય નિશ્ચિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ઠાકર વિદ્વાન તેમને ઈ. પૂ. ૬ થી ૪ થી સદી દરમ્યાન યર્ધ ગયા, એમ માને છે, તો ઠાકર વિદ્વાન તેમને ઈ. સ. ની ૧૦ મી સદીમાં પોતાની કાવ્યમુખ્યા દ્વારા પોતાની યશપતાકા અનુદિક પ્રસરાવી એમ માને છે આમ, વિદ્વાનો ભાસને ૧૪૦૦ થી વધારે વર્ષ દરમ્યાન ગમે ત્યારે યર્ધ ગયેલા માને છે. અહીં ત્રિવિધ વિદ્વાનોના મતને પ્રથમ સંક્ષેપમાં અવતરિત કરી પછી ભાસનો સમય નિશ્ચિત કરવા પ્રયાસ કરીશું.

ડૉ. બાર્નેટ ભાસને કેરલપ્રાંતીય કવિ તરીકે માની તથા મહેન્દ્ર વિક્રમવિરચિત મત્તવિલાસ પ્રદક્ષનની બાબા આદિ સાથે તેમનાં રૂપકોનું સામ્ય હોવાથી ભાસને સાતમી સદીના સિદ્ધ કરે છે.^૧

પરંતુ ભામદ, બાણુ આદિ દ્વારા પરિચિત હોવાથી ભાસ ૭ મી સદી કરતાં ધણા પ્રાચીન છે. રાજસિંહ દેશમાં સાતમી શતાબ્દીમાં

૧ Barnett : Bulletin of School of Oriental Studies-
iii, P. 35

રાજ્ય કરતો હતો એ સત્ય હોય તો પણ ભાસના ભરતવાક્યમાં આદતો રાજસિંહ શબ્દ વ્યક્તિવાચક નામ ન હોય એમ વધુ લાગે છે.

ડૉ. સ્ટેન કૅનો મુજબ ભાસ ક્ષત્રપ રાજા રુદ્રસિંહના શાસનકાળ દરમ્યાન થયા. અર્થાત્ ઈ. સ. ૨૦૦ની આસપાસ ભાસ થયા. પણ આ મત હવે સ્વીકૃત નથી.^૨

ડૉ. એ. પી. બેનર્જી શાસ્ત્રી ભાસને ઈ. સ.ની ૨ જી સદી પછી અને ત્રીજી સદી પહેલાં માને છે.^૩ વિવિધ અંતઃસાક્ષ્યો દ્વારા તેમણે પોતાનો મત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. ભાસ વાત્સ્યાયનથી પરિચિત નથી; કારણ કે તેમણે વાત્સ્યાયનનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વાત્સ્યાયનનો સમય તેઓ તૃતીય શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ માને છે. તેથી ભાસ એથી કંઈક પૂર્વવર્તી રહ્યા હશે.

ભાસ ભરતપૂર્વ નહીં તો સમકાલીન તો જરૂર હતા. ભરતનો સમય બીજી સદી પછી અને ત્રીજી સદી પહેલાંનો છે તેથી ભાસ ત્રીજી સદીના મધ્ય પછી થયા ન હોવા બેઝર્જીએ એમ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રી માને છે. કૌટિલ્ય (ઈ. પૂ. ૩૦૦) ને તેઓ ભાસના પૂર્વવર્તી માને છે. મનુનો સમય તેઓ ઈસવી સનની ૨ જી સદી માની ભાસને બીજી સદી પછીના જ સ્વીકારે છે.

પરંતુ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રીના આ સર્વ તર્કોમાં બહુ તથ્ય જણાતું નથી. કાલિદાસને ઈ પૂ. પ્રથમ સદીમાં માનવું વધુ ઉચિત છે. તેથી ભાસ તેમનાથી બિર્ધતર કાળમાં જ થયા હોવા બેઝર્જીએ કટકાક અપાણિનીય પ્રયોગો પણ ભાસને પ્રાચીન જ સિદ્ધ કરે છે. આમ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રીના મતમાં બહુ યુક્તિસંગતતા જણાતી નથી.

૨ Konow, Indian Drama, P. 51

૩ The Journal of The Bihar & Uddisa Research society, Part 1, Sec, March 1923. P. 49-113

પ્રાકૃત ભાષાની આશોચનાના આધાર પર ડૉ. લેસ્લી, સુક્યનકર, પ્રિન્ડ આદી વિદ્વાનો તેને અર્વાચીન માને છે. તેમના મતે કાલિદાસનો સમય ઈસવીસનની પાંચમી શતાબ્દી છે. અને ભાસને આ અન્નેના મધ્યકાળમાં માની તેમનો સમય ઈ.સ.ની ત્રીજી સદી સ્વીકારે છે; પરંતુ આ મત વિદ્વાનોમાં વિશેષ સ્વીકાર્ય નથી.

ઈ સ. પૂ. ૨૨૦ થી ૧૯૭ સુધી શાસન કરનાર રાગ શ્વરકના મૃત્યુકટિક પર દરિદ્રચારુદત્તનો રચ્ય પ્રભાવ લક્ષિત થાય છે. આ પરથી ડૉ. વિન્સેન્ટ એ. રિમથ દરિદ્રચારુદત્તનો રચનાકાળ ઈ. પૂર્વેની પાંચમી કે ચોથી શતાબ્દી દર્શી એમ માને છે. અર્થાત્ તેમના મતે ભાસનો સમય ઈ. પૂ. પાંચમી કે ચોથી શતાબ્દી છે. આ મતને ઘણા વિદ્વાનોનો ટેકો છે.

મહાભરોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી, શ્રી હર્યસાદ શાસ્ત્રી દીક્ષિતાર આદિ પંડિતો અનુસાર ભાસ પાણિનિ તથા કૌટિલ્યથી પ્રાચીન છે તેથી તેમનો સમય ઈસુ પહેલાં ૪ કે ૫ શતાબ્દી દર્શી એમ તેઓ પણ અનુમાન કરે છે.

પણ ડૉ. એ. બી. ક્રીથ ભાસને ઈસુની બીજી કે ત્રીજી શતાબ્દીમાં ચણેલા માને છે. તેમના મતે ભાસના સમયની ઉત્તરમર્યાદા ઈ. સ. ૩૫૦ હોઈ શકે; કારણ કે કાલિદાસે તેમનો રચ્ય રીતે પ્રથિતયસ્ય તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જો કે તેઓ કહે છે.

"It is difficult to arrive at any precise determination of Bhasa's date. That Kalidasa knew his fame as firmly established is clear, and if we may fairly safely date Kalidasa about A. D. 400, this gives us a period of not later than A. D. 350 for Bhasa."

ડૉ. ક્રીથ મુજબ ભાસ અશ્વમેધના અનુગામી છે એ નિર્વિવાદ છે. કારણકે પ્રતિષ્ઠાવીગ-ધરાયણમાંના એક શ્લોક—

કાષ્ઠાદગ્નિર્જાયતે મધ્યમાનાદ્

ભૂમિસ્તોયં જન્યમાનો દદાતિ ।

સોત્સાદાનાં નાસ્ત્યસાધ્યં નરાણાં

માર્ગારબ્ધાઃ સર્વયત્નાઃ ફલન્તિ ॥

પ્રતિજ્ઞા. (૧-૧૮) ૫૨ બુદ્ધચરિતના

કાષ્ઠં હિ મધ્નન્ લભતે હુતાશં

ભૂમિસનન્ વિદન્તિ ચાપિ તોયમ્ ॥

આ શ્લોકની રૂપરૂપ છે. વર્ણી, ડૉ. કીચ મુજબ અશ્વ-
ધોપતું પ્રાકૃત ખાત્રીપૂર્વક અને નિર્વિવાદપણે વધુ પ્રાચીન પ્રકારનું
છે. આમ, ડૉ. કીચ ભાસને ઈ. સ. ના ૩ જ સદીની આસપાસ મૂકે છે.

વિદ્વાનોના આ સર્વ મતો તેમજ કેટલીક આંતરિક બાબતોને
આધારે ભાસનો સમય નિશ્ચિત કરવા પ્રયાન કરીશું.

ભાસનાટકચક્રનો મૂળસ્તોત રામાયણ-મહાભારત અને જાતક-
કથાઓ છે. ઉદયન, પ્રલોત અને દર્શકાદિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનો
સમય ઈ. પૂ. ૬ થી સદીનો છે. અને તેઓ નંદ અને મૌર્યવંશના
સમકાલીન છે વર્ણી રામાયણ-મહાભારત પણ ઈ. પૂ. ની ૬ થી સદી
પહેલાં જાત થઈ ગયાં હતાં. જાતકકથાઓ પણ પ્રાચીન જ છે. આમ,
ઈ પૂ. ની ૬ થી સદી એ ભાસના સમયની પૂર્વમર્યાદા ગણી શકાય.

ગદાકવિએ જે નાગરન, વેલુવન, રાજગૃહ, પાટણપુત્રોનો ઉલ્લેખ
કર્યો છે, તેમજે બુદ્ધના સમયમાં જ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી દશે. પ્રતિ-
બિંબિત ધાર્મિક પરિસ્થિતિ, આલ્પબુદ્ધિ પ્રતિ પક્ષપાત, કૃષ્ણનો
વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ઉલ્લેખ, અને નગ્ન શ્રમણક આદિ
પંથોના ઉલ્લેખ પરથી ભાસને બુદ્ધના પદવર્ત્ત માનવા વધુ યોગ્ય થશે.
આ પરથી, ભાસ બુદ્ધ-પૂર્વ-રિચત દત્તા, એવી ટી. ગણપતિ શાસ્ત્રીની
માન્યતામાં બૃહ સંગતતા જણાતી નથી.

‘પ્રતિભાયૌગન્ધરાયણ’ તથા ‘અદિમારક’માં ‘કાશી રાજ્યનો ઉલ્લેખ છે. આ રાજ્ય ઈ. પૂ. ૫ માં સૈકામાં અસ્ત પામ્યું હતું. વળી મગધ દેશની રાજધાનીરૂપે રાજગૃહનો અને પાટલીપુત્રનો સામાન્ય નગરરૂપે ઉલ્લેખ પણ ભાસની પ્રાચીનતા જ સિદ્ધ કરે છે. ઉપરાંત, ભાસનાં નાટકોમાં દરમ્યાન કેટલાક સામાજિક રીતરીવાજો તથા પ્રથાઓ પણ ભાસને ઈ. પૂ. પાંચમી કે ચોથી સદીમાં જ સ્થાપિત કરે છે. મંદિર બાંધ થાય છે ત્યારે રેતી નાખવાનો જે રિવાજ પ્રતિભા નાટકમાં જણાય છે તે આપસ્તંબમાં જ જણાય છે. આમ, કવિ આપસ્તંબ પછી જહુ સમયે નહીં થયા હોય.

પ્રતિભાનાટકમાં તાપસવેશી રાવણ પોતે અધીત શાસ્ત્રોની યાદી આપે છે. સાદ્યોવાજ્ઞ વેદમયીચે, માત્રવીચં ધર્મશાસ્ત્ર, માહેશ્વરં યોગશાસ્ત્રં વાર્દેશત્વસર્ધશાસ્ત્રં, સેવાતિયેન્દ્રાંશશાસ્ત્રં, ઞચેતસં શાદ્ધકલ્પં ચ । આમાં ઉલ્લિખિત શાસ્ત્રો તથા તેમના પ્રભુતાઓ ઈ. પૂર્વે ૬૦૦ કે તેથી પહેલાંના છે એ લગભગ નિશ્ચિત છે.

વળી, યજ્ઞયાગને અતિ મહત્ત્વ તથા બૌદ્ધ અને જૈન તરફ એક પ્રકારના મિનનત્વનો ભાવ, આદિ પણ બ્રાહ્મજીધર્મ તેમજ બ્રાહ્મણો તરફ પક્ષપાત સૂચિત કરે છે. મગધમન્ત્રાલોકમાં બ્રાહ્મણ દેશવદાસના પુત્રને શ્રાદ્ધક્રિયા પોતે જ કરતો જતાવ્યો છે અને આવી શ્રાદ્ધ-વિધિની બ્રાહ્મણ બૌદ્ધાવને (ઈ. પૂ. ૭૦૦) કરી છે. આ ધાર્મિક વિધિઓની શરૂઆતના જહુ સમય પછી ભાસ નહીં થયા હોય.

ભાસનાટકોનાં ભરતવાક્યોમાં મળતા ‘રાજસિંહઃ પ્રચારણ મઃ’ છત્રાદિ દ્વિભાસલથી માર્ડી વિંધ્યપર્વતની મર્યાદામાં રહેલા રાજ્ય-વિસ્તારનો નિર્દેશ કરે છે. અને રો. પુસાસકર નોંધે છે તેમ, આથી બૌદ્ધ કે બૌદ્ધ પૂર્વગુ’ સામ્રાજ્ય સૂચિત થાય છે, સંભવતઃ રાજાશ્વ એ ઉપસેન મહાપદ છે, જે ચંદ્રગુપ્ત બૌદ્ધનો પૂર્વજ છે.

ભાસે ઠેટલાક શબ્દોના આર્પપ્રયોગો પણ કરેલા છે. મહાત્માદ્વજનો અંત્યેષ્ટિ કરાવનાર બ્રાહ્મણ (Funeral Priest)ના અર્થમાં નહીં, પણ વાચ્યાર્થમાં જ એટલે કે, 'મોટા બ્રાહ્મણ' તરીકે પ્રયોગ કરેલો છે. 'માર્યપુત્ર' એ ભાસને મન 'રાજપુત્ર' છે, સિદ્ધ સાહિત્યમાં આ શબ્દ દ્વારા પત્ની પતિને સંબોધિત કરે છે. 'યવનિકા' નો અર્થ ભાસે 'ધૂંધટ' (અવગુંઠન) ક્યો છે, 'પડદો' (Curtain) નહીં. વળી, પ્રાકૃત ભાષાનાં અહનન, અહ, આમઃ, રુઃ, તુઃ, ઘઃ, ધત્યાદિ પ્રયોગો પણ નોંધનીય છે. પુરાતન જંદોવિષયક પુરાવાઓ પણ ભાસને પ્રાચીન જ સિદ્ધ કરે છે.

પાણિનિના ઠેટલાક નિયમોનું પાલન ભાસે નથી કર્યું, તે પણ ભાસનું પ્રાચીનત્વ જ સૂચિત કરે છે. સંભવ છે કે ભાસના સમયે અષ્ટાધ્યાયીનો વિશેષ પ્રચાર નહીં થયો હોય. ભરતમુનિના ઠેટલાક સિદ્ધાંતોનું ભાસે ઉલ્લંઘન કર્યું છે તે પરથી ભાસ ભરત કરતાં પ્રાચીન અથવા તેમના સમકાલીન હશે, એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

આ સર્વ આંતરિક પુરાવાઓ પરથી ભાસનો સમય ઈસવીસન પૂર્વેની પંચમ કે ચતુર્થ શતાબ્દી હશે, એ લગભગ નિશ્ચિત યર્થ જાય છે.

ભાસના અનેક અનુગામીઓએ અનેકશઃ ભાસની પ્રશસ્તિ કરી છે. આ લોકિતઓ વિશેષતઃ ભાસના સમયની ઉત્તર મર્યાદા નક્કી કરવામાં સહાયજૂત થાય છે.

'કુન્દમાલા'ના લેખક દિક્ષગનાગ દશરથનો 'પ્રતિમાગતઃ મહારાજઃ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. ભાસપ્રશ્નિત 'પ્રતિમાગતઃ' સિવાય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજો કયાંય પ્રતિમાશ્રદ્ધ ઉદ્ધિખિત નથી. દિક્ષગનાગે ભાસ પાસેથી જ સંભવતઃ આ વિચાર લીધો છે.

વામન (ઈ. સ. ૪૦૦) 'કાવ્યાલંકાર મુત્રવૃત્તિ'માં વ્યાખ્યાનિ અલંકારના ઉત્પત્તિ તરીકે એક શ્લોક આપે છે, જે નિમ્નલિખિત છે.

શરસ્વત્કંદાંશુગૌરેણ વાતાધિદ્વેન મામિનિ ।

કાશપુષ્પલવેનેદં સાધુપાતં મુખં કૃતમ્ ॥

‘સ્વપ્નવાસદત્તમ’ (૪. ૮) માં પણ આ જ શ્લોક કંઈક ફરકાર સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્લોક નીચે મુજબ છે :

શરસ્વત્કાંક ગૌરેણ વાતાધિદ્વેન મામિનિ ।

કાશપુષ્પલવેનેદં સાધુપાતં મુખં મમ ॥

વામને આપેલું અન્ય એક અવતરણ “ જાસાં ઘલિર્મવતિ...” ‘દશિન્વાસદત્ત’ (૧. ૨) માં ઉપલબ્ધ થાય છે.

અશ્વધોષે ભાસનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો કે ન તેમના પર ભાસનો દોષ પ્રભાવ દષ્ટિગોચર. છતાં ‘શુદ્ધચરિત્ર’ ના એક શ્લોક પર ‘પ્રતિયા-યૌગન્ધરાયણ’ ના એક શ્લોકનું ભાવસામ્ય પરિવક્ષિત થયા વિના નથી રહેતું. (જે કે ડૉ. કીય આ જ પુરાવાને આધારે ભાસને અશ્વધોષના અનુગામી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ।)

‘અર્થશાસ્ત્ર’ માં કૌટિલ્યે સુદ-ક્ષેત્રમાં શરોના ઉત્સાહવર્ધન માટે જે શ્લોકો ઉદ્ધરિત કર્યા છે તેમાંનો એક પ્રતિયા (૪, ૨) માં પ્રાપ્ત થાય છે. જોકે કૌટિલ્યે જણાવ્યું નથી કે તેઓ ભાસના રૂપકર્તાથી ઉદાહરણને અવતરિત કરી રહ્યા છે, પણ જો તેમણે એ અવતરણ દોષ ‘સ્મૃતિ’ માંથી ચોપ્યું હોત તો એઓમાં એણું તેઓ ‘ઈતિ સ્મૃતી’ એવું તો લખ્યું જ. કૌટિલ્ય દ્વારા ઉદાહૃત શ્લોક નીચે મુજબ છે :

નવં શરાયં ઘલિલૈઃ સુપૂર્ણં,

સુસંસ્કૃતં દર્મજ્ઞતોત્તરીયમ્ ।

તત્તાવ મા મૂનરથં ચ ગચ્છેદ્

યો મર્ત્યિન્દ્રસ્વ જ્યે ન મુખ્યેત્ ॥

વળી શ્દ્રકે વિરચિત ‘મૃગશિક્ષિક’ પર ‘દશિન્વાસદત્ત’ નો સ્પષ્ટ પ્રભાવ તો વર્નાય જ છે.

આ ઉપરાંત, અનેક કવીશ્વરોએ ભાસને અનેક રીતે બિરદાવ્યો છે. મહાકવિ કાલિદાસે ભાસને પ્રથિતયશસ કહ્યા છે. ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ ની પ્રસ્તાવનામાં કાલિદાસ કહે છે—

પ્રથિતયશસાં માસસૌમિલ્લકવિપુત્રાદીનાં પ્રવન્ધાનતિકમ્ય...

મહામનીષી બાણુ ભાસની યશ પતાકાને તેમના નાટકોના ઉત્કર્ષને કારણે જ ફરકતી માને છે. ‘હર્પચરિત’માં તેઓ કહે છે:—

સૂત્રધારકૃતારમ્મૈર્નાટકૈર્બહુભૂમિકૈઃ ।

સપતાકૈર્યશો ભેમે માસો દેવકુલરિવ ॥

ભાસનાં નાટકોની વિવેચનરૂપી અગ્નિમાં પરીક્ષા થતાં તેમાંથી ‘સ્વપ્નવાસવદત્ત’ અક્ષત રહ્યું, એમ રાજશેખર પણ કહે છે—

માસનાટકચક્રેડપિ રહેકૈઃ ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય દાહકોઽભૂન્ન પાવકઃ ॥

આચાર્ય દંડી ભાસને નાટકરૂપી શરીર વડે અમર માને છે—

પરેતોઽવિસ્થિતો માસઃ શરીરૈરપિ નાટકઃ ।

પ્રાકૃત મહાકવિ વાકપતિરાજે પણ તેમના ‘ગઉડવહો’માં ભાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:

માસમ્મિ જલનમિત્તે કન્તીદેવે અ જસ્ય રુદ્રારે

અંતે, ઈ. સ. ૧૨૮૦ની આસપાસ થયેલા આલંકારિક જયદેવ તેમના ‘પ્રસન્નરાધવ’માં ભાસને કવિતા કામિનીના હોસ તરીકે ઓળખાવે છે—

માસો હાસઃ, કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ ।

આમ, આ સર્વ કારણોથી કહી શકાય કે ભાસ ઈ. પૂર્વે પંચમ કે ચતુર્થ શતકમાં થઈ ગયા હશે.

ડૉ. પુસાલકરે વિવિધ વિવેચકોના ભાસના સમય માટેના મતો નોંધ્યા છે તે નીચે મુજબ છે :

- (૧) બીડે, દીક્ષિતાર, ગણપતિ શાસ્ત્રી, હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કિરાત અને તાટકે ઈ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠી સદી.
- (૨) જાગીરદાર કુલકર્ણી શેંભાવજેકર ઈ. સ. પૂર્વે ૩ જી સદી
- (૩) ચૌધરી, દ્રુવ અને જયસ્વાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૨જી થી ૧લી સદી
- (૪) દોનો, સરપ, સૌલી અને વેળર ઈ. સ. ની ૨જી સદી.
- (૫) ખેનરજી શાસ્ત્રી, ભાન્ડારકર, યાદોખી, બેલી અને કીથ ઈ. સ. ની ૩જી સદી.
- (૬) લેસ્ત્રી અને વિન્ટરનિઝ ઈ. સ. ની ૪થી સદી.
- (૭) શંકર ઈ. સ. ની ૫ મી કે ૬ઠ્ઠી સદી.
- (૮) ખાર્નેટ, દેવધર, હીરાનંદ શાસ્ત્રી, નેગુરકર, પિરાસાગ્રી અને સરસ્વતી ઈ. સ. ની ૭ મી સદી.
- (૯) કાળે અને રાગ ઈ. સ. ની ૯ મી સદી.
- (૧૦) રામાવનાર શર્મા ઈ. સ. ની ૧૦ મી સદી.
- (૧૧) રેડ્ડી શાસ્ત્રી ઈ. સ. ની ૧૧ મી સદી.

—A. D. Pusalkar. Bhasa A study-61.

ભાસકાલીન સમાજ

સાહિત્યની કૃતિ તેના રચયિતાના મન તથા વિચારોના દર્પણતુલ્ય છે. એવી રીતે તેના જમાનાના પ્રવાહોને સંઘરનાર પાત્ર પણ છે. સામાન્ય રીતે દરેક કૃતિમાં જે તે સમયના પ્રભાવન, રીતરિવાજ રાજકીય પ્રવાહો તથા સમાજનાં વ્યવહાર-વલણ યથાયોગ્ય ઝીલાય છે. અભ્યાસીઓએ સાવચેતીથી વિશ્લેષણ કરી આ માહિતી પ્રાપ્ત કરવાની રહે છે, જો કે આ કાર્યમાં જે-તે કૃતિના વિષય-વસ્તુનો કાળ પણ ધ્યાનમાં લેવાવો જોઈએ. પ્રાચીન અને પૌરાણિક ગ્રંથસ્થ કર્તા સાહિત્યકારો કાળવ્યુત્ક્રમનો દોષ જિભો તો ન જ કરે. પરંતુ ભારતમાં તો સામાન્ય રીતે મુખ્ય મુખ્ય સામાજિક પરિસ્થિતિએ પરિવર્તન 'અનુભવ્યુ' નથી. આથી ભારતના પ્રાચીન ગ્રંથોને તેમના જમાનાનું લગભગ વાસ્તવિક અને રપટ ચિત્ર રજૂ કરનાર પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાવી શકાય. ભાસનાં નાટકો પરથી તત્કાલીન સમાજનું દર્શન પ્રાપ્ત કરતાં આ બાબત ખ્યાલમાં રાખીને આગળ વધવું જોઈએ.

વર્ણવ્યવસ્થા

વર્ણ અને આશ્રમની પદ્ધતિ પર ભારતીય સમાજ જિભો છે. વ્યક્તિ તથા સમાજને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખેલ છે. ચાર વર્ણની પ્રથા તે સમયે મોજૂદ હતી. આમાં બ્રાહ્મણ વર્ણનું સ્થાન સર્વોચ્ચ હતું. બ્રાહ્મણો પ્રત્યે માન, આદર તથા પૂજ્ય ભાવથી વર્તવામાં આવતું. તેમના પર વિશ્વાસ રાખી તેમનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા દર્શાવવામાં આવતી. તેઓ સત્યના પ્રવર્તક અને સંસ્થાપક મનાતા. ક્ષત્રિયાદિ અને ત્રણ વર્ણોના પ્રમાણમાં પણ બ્રાહ્મણોની મહત્તા હતી. આના કારણ તરીકે બ્રાહ્મણોની વિદ્યાવિશારદતા જ ગણાવી શકાય. સર્વ વિદ્યાઓના વારિધિ બ્રાહ્મણો આજીવન પઠનપાઠનનું કાર્ય કરતા અને લોકોમાં જ્ઞાનસંચાર સહિત ધર્મપ્રસારનું કાર્ય પણ યતયાગાદિ દ્વારા કરતા. આમ જતાં

પોપટિયા જ્ઞાનવાળા અને અભણ બ્રાહ્મણો પણ જોવા મળતા, પરંતુ બ્રાહ્મણોનો સામાજિક મોભો એટલો જિજ્ઞાસુ માનવામાં આવતો કે આ બધું ક્ષમ્ય ગણાતું. બ્રાહ્મણને ઠોઠીપણ ગુનાની શિક્ષામાંથી મુક્તિ મળતી. ક્ષિત્ત્રેદના દંડને પાત્ર અપરાધમાં પણ તેમને બહુ જ દળવી શિક્ષા થતી.

બ્રાહ્મણો પછી ક્ષત્રિયોનું સ્થાન આવતું. બ્રાહ્મણોતર વર્ણોમાં ક્ષત્રિય વર્ણુ ભારે મોભાદાર અને વગદાર ગણાતો. આ વર્ણુના લોકો પ્રેમને ક્ષત્રિયમાંથી બચાવતા. રક્ષણ કરવાના સામર્થ્ય ઉપર તેમની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાનો આધાર રહેતો. સન્મુખે લડતા લડતા રજુમાં મરનાર ક્ષત્રિયને સ્વર્ગ મળે છે એમ મનાતું. પ્રજ્ઞપાત્રન સાથે યજ્ઞયાગાદિ કરાવી તેઓ જગતમાં ધર્મની ગંગા વહાવતા અને પોતાને માટે પુણ્યસંચય કરતા. દાન આપવાની તથા બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન રાખવાની બાબતમાં તેઓ ખૂબ ચીવટ રાખતા. વળી બ્રાહ્મણોનો વિરોધ કે દ્રોહ ક્યારેય ન થાય એ રીતે જ તેમનું વર્તન રહેતું.

વૈરયો વ્યાપાર કરતા. તેમનો વેપાર સ્વદેશમાં અને દેશાવરમાં પણ ચાલતો. આ વર્ણુ વિશે ભાસનાં નાટકો સંતોષકારક માહિતી આપતાં નથી. વાટપાડુઓના તથા લૂંટારાઓના દુમલામાંથી બચવા લાંબો માર્ગ મદજુ કરતા વેપારીઓની વજ્રઝારનો ભાસે ઉદ્દેશ્ય ક્યો છે. ખેતીનો પણ ઉદ્દેશ્ય નથી. આ ધર્મો પણ આ વર્ણુને જ દગ્ગક દશે. ગોવાળોનો જીવનનિર્વાહ ગાયોનાં ધનુ ઉપર થતો તેમના જીવનમાં ગાયો જ સર્વસ્વ હોવાથી તેઓ તેને પૂજતા અને તેના રક્ષાણને માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થતા.

કાર્યક્ષેત્રને કીધે સમાજમાં શૂદ્રનું સ્થાન છેલ્લું આવે છે. ધાર્મિક બાબતોમાં તેમને અરપૂરપ માનેલા. વેદાદિનો અભ્યાસ તથા દેવપૂજનના કાર્યથી તેમને દૂર રાખવામાં આવતા. શૂદ્રો કરનાં પણ નિમ્ન ઠોરિના આંગણો દના. આતુર્વર્ણની વ્યવસ્થામાં તેમને સ્થાન ન હતું. નગર

અદાર રમશાનમૂર્તિમાં યા તેનાથી પણ દૂર તેઓ વંસતા. સમાજ તેમની સાથે કોઈ પણ નાતો રાખતો નહિ. તેમને જોવાથી જ દૂષિત થઈ જવાય છે એમ મનાતું. આ લોકો જીવનના મૃદુ ભાવો ઝીલવા અસમર્થ છે એમ પણ મનાતું.

આશ્રમવ્યવસ્થા

સમાજમાં રહેતા માનવીનું જીવન વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે અને પોતાની શક્તિઓ ખિલવવાની તક મેળવી તે આત્મવિકાસ સાધે એ દૃષ્ટિએ માનવજીવન ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રત્યેક વિભાગ તે આશ્રમ. ઉપનયન વિધિ પછી બાળક ગુરુના આશ્રમમાં જતો અને ત્યાં અધ્યાપકોના માર્ગદર્શન હેઠળ અભ્યાસ કરતો. ગુરુ તેના અભ્યાસની પૂરી જવાબદારી ઉઠાવતા. તે જ તેના પિતા મનાતા અને અભ્યાસ પૂરો થતાં સુધી શિષ્યને પોતાને ત્યાં જ રાખતા. ગુરુજીના આશ્રમમાં શિષ્યે તેમના ગૃહકાર્યમાં મદદ કરવી પડતી. ઉપલી કક્ષામાં અભ્યાસ કરતા છાત્રોએ નીચેની કક્ષાના છાત્રોને અધ્યાપન કરાવવાની પ્રથા પ્રચલિત હશે જ. વિદ્યાદાન માટેનું શુદ્ધ નિયત ન હોતાં છાત્રની શક્તિ મુજબ રહેતું. આ શુદ્ધ અભ્યાસ પૂરો થયા પછીથી અપાતું.

સમગ્ર અભ્યાસકાળ દરમિયાન છાત્રે કડક નીતિનિયમો પાળવા પડતા. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ શબ્દમાં જ વેદાભ્યાસ સાથે આત્મસંયમનો ભાવ સંતાયેલો પડ્યો છે. જીવનઘડતરના આ સુવર્ણકાળ દરમિયાન ભાગેકુ વૃત્તિવાળા કેટલાક છાત્રો હતા. જે અભ્યાસકાળ પૂરો થવાના સમયની આતુરતાથી રાહ જોતા. આ બાબત સમાજના વૈવિધ્ય અને સર્વકાલીન સત્યની દ્યોતક છે.

અભ્યાસના વિષયોમાં વેદનું પ્રાધાન્ય હતું. વેદ અને વેદાંગ સહિત અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયાશત્ર,

યોગશાસ્ત્ર, શ્રાદ્ધક્રમ, રાજનીતિશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓ પૈકી જણાતી. આ સાથે જો વીરચરિત કાવ્યોત્તો અભ્યાસ પણ પ્રચલિત હતો. દસ્તિ-વિદ્યા અને હયશાસ્ત્ર પણ જણાતાં હતાં. ખગોળવિદ્યા, વ્યોતિપશાસ્ત્ર તથા વૈદકવિદ્યાથી પણ ભાસતો જમાતો અજાત ન હતો. આમ અધ્યયનનું ક્ષેત્ર બહુ વ્યાપક હતું. કેટલાંક રચનામાં આસ વિષયોના અધ્યાપનની જ વ્યવસ્થા હતી. લાવણ્યકર્મા વેદમહાવિદ્યાસય હોવાનો ઉલ્લેખ છે. દેશના બુદ્ધ બુદ્ધ વિભાગોમાંથી જ્ઞાન-પિપાસુઓ ત્યાં આવતા. અભ્યાસી પોતાના વર્ણ અને અભિરુચિ મુજબ અભ્યાસનો વિષય પસંદ કરતા. જન્યા વેદના અધ્યાપનની બાબતમાં છૂટ મૂકવામાં આવતી નહિ.

વિદ્યાવારિથી પવિત્ર અને પ્રકુલ્લ યર્ષ બહાર નીકળેલો વ્યક્તિ સંસારમયક્રમે પ્રવર્તક બનવા સમાજમાં પુનઃ પ્રવેશતો અને અનુકૂળ જીવનસાથી સાથે જોડાઈ સંસારપથ પર પગલાં ભરતો. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પતિપત્ની એકબીજાનાં પૂરક બનીને રહેતાં. પત્ની પતિને જ પોતાનું સર્વસ્વ સમજતી અને તેને વફાદાર રહેવામાં જ પોતાના જીવનની સાર્થકતા માનતી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનાર પુરુષ પોતાના અર્થ તથા કામ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નિ આદરતો, પણ તેમ કરતાં ધર્મ-વિમુખ હતાપિ થતો નહિ. અતિચિસ્ત્કાર, દૈનંદિન ધર્મકામ તથા અન્ય ધર્મપ્રવજ્ઞ પ્રયત્નો તેના જીવનમાં ગ્રાહ્ય પૂરતા.

આ પ્રમાણે સામાજિક જવાબદારી પરિપૂર્ણ થયો પછી વ્યક્તિ વનપ્રવેશ કરતો જે દરમિયાન તે સંસારને ત્યાગી વનમાં રહેતો. જો તે એક જ રચાને હોમ-હવન, તપ વગેરે કરી સ્થાયી જીવન ગાળવાનું પસંદ કરે તો તો તપસ્વી કહેવાતો. સનત પરિભ્રમણ કરી ધર્મની મંદાકિની વદાવનારાઓ પણ કેટલાક હતા. નગરથી દૂર આવેલા તપોવનમાં જ્ઞાન, રમણીય અને તપોવર્ધક પ્રદેશમાં કેટલાંક

જોલે તેઓ વસતા, અને સાદું, સંયમી તથા નિર્ભય જીવન ગુજારતા. પુષ્પોથી લયેલાં વૃક્ષોવાળાં તથા નિર્ભય રીતે ફરતાં દરશ્યાં-વાળાં તપોવનમાંથી જીવે ચડતો અમરપર્ણી ધૂમ્રગોટ તપોવનનું પણ વિશિષ્ટ દક્ષણ હતું અને આવાં તપોવનો ભારતીય સંસ્કૃતિનું પણ અગત્યનું ચિહ્ન હતાં. તપસ્વીઓ આવા સ્થાનમાં રહી દુન્યવી બાબ-તોને ગાળી નાખી જાણે કે ધાર્મિક નવા જીવનનું ઘડતર કરતા.

આમ દેહ તથા મન પર સંયમ દાખવતાં દાખવતાં તેઓ એવી કક્ષાએ પહોંચતા જ્યારે આ જગત સાથે સંબંધિત કંઈ પણ વસ્તુ તેમાં લેશમાત્ર સ્પર્શતી નહિ. કાપાય વઝો ધારણ કરી તેઓ સંન્યાસી બની જતા અને એ જ અવસ્થામાં જીવનના ચરમ પ્લેયને સાર્થક કરતાં કરતાં જીવન સંઢેલી લેતા.

આ પ્રત્યેક આશ્રમ પચીસ વર્ષના ગાળામાં વિસ્તરેલો હતો. આશ્રમપાલનમાં ખરેખર ચુસ્તતા હતી યા એક ઠે બીજી કક્ષાએ કંઈ શિથિલતા હતી એની માહિતી નથી પણ ત્રીજા ચોથા આશ્રમનું બંધન દૃઢ નહિ હોય એમ માનવું અયોગ્ય નથી.

કુટુંબજીવન

આખો સમાજ કૌટુંબિક વ્યવસ્થામાં વહેંચાયેલો હતો. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ભારતની સામાજિક વ્યવસ્થામાં મૂળભૂત છે. પિતૃપ્રધાન કુટુંબમાં કન્યા સાસરે જતી જ્યાં તે વડીલોની આજ્ઞા મુજબ વર્તતી. તત્કાલીન લગ્નપ્રથામાં બ્રહ્મ, ક્ષાત્ર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને આસુર પ્રકારનાં લગ્નો થતાં લગ્નો 'સામાન્ય રીતે' સ્વવર્ણમાં જ થતાં. છતાંય અનુલોભ લગ્નોનું અસ્તિત્વ નકારી શકાય તેમ નથી. પરંતુ માતૃપક્ષ સાથેનાં સંપિંડ લગ્નોનું મુલ્યન મળી રહે છે. વિવાદ નહીં કરતા પહેલાં કન્યાપક્ષ વરપક્ષની પૂરી તપાસ કરતો. કન્યાનો પિતા તથા તેની માતા પરંપર અનુકૂળ થાય ત્યાં જ કન્યા આપવામાં આવતી. બધાં

જ ધોરણોમાં કુળને પ્રાધાન્ય અપાતું. પિતા એવો વર અને એવું ધર પસંદ કરતા કે જ્યાંથી તેની પુત્રી રહતી પાછી ન આવે અને પાછળથી પોતાને પસ્તાવાનો વારો ન આવે. બહુજનસમાનમાં બહુ પત્નીત્વ પ્રચલિત હતું; પરંતુ તેની ઉત્કૃષ્ટતા તો રાજકુળોમાં જ જોવા મળતી. કેટલીકવાર રાજાઓ રાજકીય હેતુ માટે પણ લગ્ન કરતા.

પરિણીત સ્ત્રીઓ વેશભૂષા અને સજાવટ કરતી. વિરહિણીઓ દેશચુંદન ન કરતાં એક વેણી રાખતી જ્યારે સંયોગિનીઓ ત્રણ વેણી ધારણ કરતી. સેથે સિંદૂર પૂરવાતું, મેંદી મૂકવાતું, દેહપ્રસાધન કરવાતું તથા અંજન લગાડવાતું અને કુંડળ, હાર, નૃપુર વગેરે વિવિધ અલંકારો ધારણ કરવાતું પ્રચલિત હતું. સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને સુખી કરવા બધું જ કરી છૂટતી. કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો પોતાને ભોજે તે પતિના પુનર્જન્મ માટે પણ સંમત થતી. પતિની આજ્ઞામાં રહેવા અને તેને અનુકૂળ થવા તે કેટલીકવાર પોતાના મનને મારતી અને ઇચ્છાઓને કચડતી. વ્રતવિધાન, ઉપવાસ વગેરે કરી કુટુંબ ઉપર ઈશ્વરની કૃપા રહે એ માટે પણ તે પ્રયત્ન કરતી. મર્યાદા ખાતર સ્ત્રીઓ મરતક તથા મુખને ઢાંકતી. કન્યાઓને આવી મર્યાદા પાળવાની હતી નહિ આ મર્યાદાની પ્રથા ઉપરથી તે જમાનામાં ધૂમટાની પ્રથાનું અનુમાન તારવવાનું સ્પષ્ટ નથી મળતું. આ સાથે સતી થવા અંગેની પ્રથા વિશે પણ કંઈ સંતોષકારક ઉલ્લેખ મળતો નથી. આ પ્રથા ભાસના જમાનામાં નહિ હોય એમ માની શકાય. સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે ગૃહકાર્યમાં જ રત રહેતી. પરંતુ કેટલીક વાર્તાચતુર, ચત્રરાક, મોજી સ્ત્રીઓ અને સંરક્ષારી સ્ત્રીઓ સમૃદ્ધકુટુંબોમાં યા રાજકુળમાં રહીને ત્યાંની સ્ત્રીઓને ખુશ રાખતી અને તેમનું મનોરંજન કરતી. રાજદરબારમાં દાસી તરીકે પણ ઊતરતા વર્ણની સ્ત્રીઓ સેવા કરતી.

પ્રજાશયન : નગરશયન

લોકો નગરો તથા ગામડાંમાં વસતા. ભાસને ભારતના

તથા હાથીનો ઉપયોગ કરતા. હાથીને તહેવારોના દિવસે ખાસ રીતે ઉપયોગમાં લેવાતો.

મનોરંજન

સમાજને પ્રસન્ન કરનાર અને કેટલીકવાર એકત્રિત કરનાર મનોરંજન માટે રમતો અને ઉત્સવોનો ભાસે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ધન્દ્રમદ તથા ધનુર્મદ જેવા પ્રસંગોએ આખું નગર આનંદવિભોર બની બેઠતું. મલ્લયુદ્ધ જેવી કેટલીક રમતો પણ યોજાતી જેમાં રાજા સહિત પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો હાજર રહેતા. નિઃશસ્ત્ર માણસની હાથી સાથેની લડાઈ પણ કેટલીકવાર રાજાની હાજરીમાં યોજાતી. નગરમાં નિવાસરથાનોમાં યા જાહેરમાં ગીત તથા સંગીત રેલાતું હતું અને નર્તકીઓના પાયજના અંદારથી નગર ગુંથી બેઠતું. હલ્દીસક જેવાં ગ્રામ્ય નૃત્ય પણ પ્રચલિત હતાં. કામદેવ મહોત્સવ જેવા ઉત્સવો તો યુવક વર્ગ માટે જ હતા. આવા પ્રસંગોએ યનગનાદ અને તરવરાટ ખાસ જોવા મળતા. સ્ત્રીઓ દોડો ઉઠાળવા જેવી રમત રમતી અને ઉદ્યાનમાં જલસિંચન પણ કરતી. તેઓ પોપટ જેવાં પંખીઓ પણ પાળતી અને એ રીતે આનંદ મેળવતી. મદારીઓ જાહેરમાં નાગને ડોલાવતા અને લોકો ટોળે વળી કુતૂહલતાથી તેનિહાળતા. મોર વગેરે પંખીઓનાં રમકડાં બનાવી બાળકોને રમવા અપાતાં હતાં.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

સમાજ અને ધર્મ ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલાં છે. પ્રાચીન ભારતમાં તો ધર્મ સમાજનો પ્રાણ હતો. અને ધર્મને લીધે જ સમાજ ધન્યકતો તથા જીવતો. ભાસનાં નાટકો પરથી સમજાય છે કે તે સમયે બ્રાહ્મણ-ધર્મ વ્યાપક હતો. વિષ્ણુભક્તિ ઉપરાંત વરાહ, વામન, નૃસિંહ, રામ અને કૃષ્ણાવતારોની ભક્તિ પ્રચલિત હતી. શૈવ ધર્મ અને શિવપૂજા પણ આ સાથે કદમ મીલાવીને ચાલતાં. ભાસે બે સંપ્રદાયો વચ્ચેની સાહમારીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી એટલે આપણે આ બાબતમાં સમાજની

સહિષ્ણુતાની ભાવના સમજી શકીએ. શિવ સાથે કાન્યાયની, રકન્દ-
કાર્તિકેય તથા બળરામના ભક્તો પણ હતા. શિવને અર્ધનારીશ્વરના
રૂપમાં પૂજવાની રીત પણ જાણીતી હતી. કુમારિકાઓ યક્ષિણીની
પૂજા કાલાષ્ટ્રમીને દિવસે કરતી એવી પણ માહિતી મળે છે.

લોકો, મંદિરોમાં જઈ ભક્તિભાવ પ્રગટ કરતાં. જુદા જુદા
વાર-તહેવારે આ દિવસોમાં લોકોની ભીડ જામતી. મંદિરોમાં પૂજન-
રીતો રહેતા જે મંદિરની દેખરેખ રાખતા, મૂર્તિઓનું પૂજન કરતા
તથા દર્શનાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપતા. ક્ષત્રિયોની પ્રતિભાઓવાળાં
પ્રતિમાગૃહો મંદિરની જેમ જ તૈયાર કરવામાં આવતાં તેમાં બ્રાહ્મણોને
અશ્રામ કરવા દેવામાં આવતા નહિ. મંદિરોનો લાભ બધા જ લેતા હતા.

પ્રાર્થના, ભક્તિ તથા પૂજા ઉપરાંત ધર્મનું અન્ય લક્ષણ યજ્ઞ
છે. યજ્ઞકર્મથી મળતું પુણ્ય શાશ્વત ટકતું. લોકોમાં યજ્ઞો વિશે એટલી
શ્રદ્ધા હતી કે યુદ્ધમાં લડવા જનારને યજ્ઞનું પુણ્ય મળવાનું કહ્યું છે.
અને આ રીતે રણયજ્ઞને ધર્મયજ્ઞની સમકક્ષ મૂક્યો છે. પિતૃઓ પ્રત્યે
જ્ઞાણ અદા કરવા શ્રાદ્ધવિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવતો હતો.
આ ઉપરાંત મંત્ર-તંત્ર પણ પ્રચલિત હતા. પૂજનકર્મ તથા યજ્ઞકર્મ માટે
લોકો બ્રાહ્મણો પર આધાર રાખતા અને તેમને કાર્ય બદલ દક્ષિણા
આપતા. બ્રાહ્મણોને છૂટે હાથે ઉદાર દાન આપવાનો મહિમા પણ
પ્રચલિત હતો. આ રીતે આપેલ દાનથી મોટું પુણ્ય મળવાની
માન્યતા હતી.

બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મ વિશે સ્પષ્ટ માહિતી
નથી. પણ તે કાળે બૌદ્ધ ધર્મ સ્થિર નહિ થયો હોય. બૌદ્ધ સાધુઓનો
દોંગી-ધૂતારા તરીકે ઉલ્લેખ છે. જૈનોને વેદમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનાર
નાસ્તિકો ગણવામાં આવતા. તે જમાનામાં જૈનોનો માત્ર દિગંબર
સંપ્રદાય જ અસ્તિત્વમાં હતો એમ લાગે છે.

ઉત્તર વિભાગનાં પ્રદેશની જાતભાદિતી લાગે છે જ્યારે દક્ષિણના પ્રદેશો વિશે તે પૌરાણિક માદિતી પર આધાર રાખે છે. ઉજ્જયિની, મથુરા જેવી નગરીઓનું તેમજે વર્ણન કર્યું છે. નગરો ઉત્તુંગ ભવનોથી શોભતાં અને અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતા વૈવિધ્યવર્ણુ વસ્તીવાળાં આ સ્થાનોમાં દુકાનો, ન્યાયતંત્ર, અન્ય કચેરીઓ, આનંદનાં સ્થાન, વેશવાદ વગેરે આવેલાં હતાં. નગરના ચૌદામાં દિવસે માનવોની અવરજવર સાથે ઢોર પણ રસ્તા ઉપર મુક્ત રીતે રખડતાં. જ્યારે રાત્રે ત્યાં કામાસક્ત માનવીઓ વેશ્યાઓની શોધમાં ધૂમતા ફરતા. રાત્રે પ્રવૃત્તિઓ શાંત થઈ જતી અને આખું નગર સોડ તાણીને સૂઈ જતું. કાળો અંધારપટ ઓઢીને સૂતેલા નગરને તેમાંથી ડોકિયું કરાવતી રાત્રિ-દીવાઓની વ્યવસ્થા ન હતી. રાત્રે બહાર નીકળનાર પોતાની પાસે દીવા રાખતો રાતના પ્રારંભ અને અંતમાં સવિશેષ બહાર નીકળવા નગરજનોને સૂચના આપવામાં આવતી. ચોકિયાતો રાતે નગરમાં રોન ફરતા અને ચોરી ન થાય તેની તકેદારી રાખતા. પણ આ તંત્રની શિથિલતા એ તંત્ર જેટલી જ પ્રાચીન છે. ઘણી વાર ગુનેગારો પકડાઈ ગયા પછી તે લોકો તેની શોધ શરૂ કરતા.

આમજીવન

ગ્રામવાસીઓનું વિશદ નિરૂપણ કરવાનો ખાસ પ્રસંગ ભાસને સાંપડ્યો નથી. તેમજે નેસડામાં રહેતા ગોપાલકોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ લોકોને શુદ્ધ ચિત્તના માનવામાં આવતા. તેમના જીવનમાં ગામોનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન હતું. ખાસ તહેવારોએ સ્ત્રી-પુરુષો ટોળે મળી હસ્તીસક જેવાં નૃત્યો કરતાં. વિદ્યાભ્યાસથી ગાંઠે છેડે રહેનાર આ લોકો તર્કસંગત ન બની શકે એવા વહેમોમાં માનતા. જે ક્રમે ક્રમે નગરવાસીઓમાં પણ સંચરતા. તેમનું જીવન બહુ સાદું, ધાર્મિક તથા શાંત હતું. પ્રાર્થના તથા વ્રત કરી તેઓ ગાયોનાં ધનની તથા પોતાના કુટુંબની અનામયતા પ્રાર્થતા.

વેશભૂષા

લોકો ઉત્તરીય અને અધોવસ્ત્ર ધારણ કરતા. પૈસાંપાન નાગ-

રિકો પોતાનાં વસ્ત્રને સુગંધિત બનાવતા. તે સમયે દેશદેશની વસ્ત્રપરિધાનની રીત અલગ હતી. છતાંય લોકો મોટે ભાગે સૂતરનાં વસ્ત્ર પહેરતા. તવંગરોનાં ઘરમાં રેશમને સ્થાન હશે. પ્રસંગોપાત કેટલાંક પાઘડી પહેરતા. ઋષિમુનિઓ વસ્ત્રધારણ કરતા. સ્ત્રીપુરુષો કુડું, કુંડળ વગેરે જેવાં સુવર્ણનાં ધરણાં પહેરતા. ઝાંઝર વગેરે કેટલાંક અલંકાર સ્ત્રીઓ જ ધારણ કરતી.

ખોરાક

ભાસનો જમાનો આભિષાહારીઓનો નહિ હોય એમ લાગે છે. જો કે આથી આ પ્રકારનાઓનો તદ્દન અભાવ હશે એમ પણ ન માની શકાય. છતાંય નિશ્ચયિત આદાર ભારતમાં ભોજનનું ખાસ લક્ષણ તો છે જ. લાડ, ભાત, દહીં, ધી વગેરે વાનગીઓ તથા પદાર્થો પ્રચલિત હતા. ભોજનને સુગંધિત કરવા માટે જાતજાતના મસાલાઓ પણ વપરાતા.

વેપાર

જો સમયની વેપારની પદ્ધતિનો ખ્યાલ ખાસ મળતો નથી. ફૂલ ગૂંથનાર, ચિતાર, ધોળનારાઓ, ધોળીઓ, પાલિશવાળાઓ, સોનીઓ, રસોઈયાઓ, સંગીતકારો, લુહારો વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ સિવાય પણ અન્ય વ્યાપારો ચાલતા હશે જ; કારણ સમાજ આદાનપ્રદાન ઉપર જ નિર્ભર છે. દેશાવર સાથે પણ વેપાર ચાલતો હશે. કેટલાક લોકો પૈસા ધિરાણનો અને વ્યાજવટાનો ધંધો કરતા હશે. નાણાંકીય ચક્ષુર્મા મુક્ષર્ અને માપ નો ઉલ્લેખ છે.

વાહનવ્યવહાર

ઝડપી અને મોટાં વાહનોને અભાવે મુસાફરી વ્યાપક પ્રમાણમાં હતી નહિ. ખાસ જરૂર સિવાય લોકો મુસાફરી કરતા નહિ. રથ અને ગાડાં વાહન તરીકે વપરાતાં. આ ઉપરાંત પ્રવહણ, પાલખીઓ તથા વદાણનો ઉપયોગ થતો. તવંગર લોકો હાથી, રાખ મહારાખઓ, ઘોડા

ભાસે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી માહિતી આપી નથી. કૃષ્ણને નારાયણ સ્વરૂપે સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ ગણવામાં આવતા હતા. આથી ડો. પુસાલકરનું અનુમાન છે કે પંચરાત્રની તત્ત્વજ્ઞાનની શાખા પ્રચલિત હશે. કૃષ્ણ સહિત બળરામને પૂજવામાં આવતા. આમ તત્ત્વજ્ઞાન ભકિતથી સંવલિત હતું. ઉપનિષદોના ઉચ્ચ વિચારો અને સૂત્રકાળની ભકિત-પૂર્ણ ઉપાસનાનો સુમેળ સધાયો હતો. કર્મ, કર્મફળ તથા પુનર્જન્મની માન્યતા બહુ પ્રચલિત હતી. સંસાર અશાશ્વત પરિસ્થિતિથી ઉદ્ધિગ્ન યનાર કેટલાક લોકો કાપાય ધારણ કરી સંસારથી દૂર જતા. સમાજ તેમના તરફ માનની લાગણીથી જોતો. આનો દાલ લઈને કેટલાક લે-ભાગ્યો પણ આજીવિકા મેળવવા જ લગવા પહેરતા. બસસો પણ પોતાની જાતને છુપાવવા આવો વેશ ધારણ કરતા. આ બાબત જ આવા ત્યાગીઓ પ્રત્યે સમાજના આદરનું પ્રતીક છે.

રાજકીય

તત્કાલીન રાજ્યવ્યવસ્થામાં રાજા સર્વોપરિત હતો. તેનું સ્થાન પરંપરાગત હતું. રાજ્યએ જીવનમાં ભારે જવાબદારીઓનું વહન કરવું પડતું. ધર્મને સુસંગત રહી ધર્મનું આચરણ અને રક્ષણ કરતાં કરતાં તેણે રાજ્યનો ઉપભોગ કરવાનો હતો. રાજા રાજ્યને પ્રજાની સંપત્તિ સમજી તેના દ્રસ્ટી તરીકે કાર્ય કરતો. આથી સર્વ કાર્યોમાં રાજ્યકાર્યને અગ્રતા આપાતી. રાજ્યકાર્યમાં યશો કરવાનું કાર્ય પણ મહત્ત્વનું હતું. આનાથી રાજ્ય પર ઈશ્વરની કૃપા રહેતી. જાહજોર પ્રસન્ન રહેતા અને રાજ્યને પ્રસિદ્ધિ મળતી. યજ્ઞ, સત્ય, દાન અને પરાક્રમના ગુણો રાજ્યમાં આવશ્યક મનાતા હોવા છતાં પ્રથમ ત્રણના પ્રમાણમાં પરાક્રમનું મહત્ત્વ ભિન્ન હતું.

રાજાનાં વિવિધ કાર્યોમાં સલાહ આપવા માટે અનુભવી, યાની અને પીઠ મંત્રીઓ હાજર રહેતા. આમાં સરસેનાપતિ, રાજપુરોહિત,

મુખ્યમંત્રી, રાજન્યોત્તિપી વગેરેનો સમાવેશ થતો. આ બધાની સાથે મંત્રણા કર્યા પછી રાજ નિર્ણય લેતો નીતિના આ ઘડવૈયાઓ. યુદ્ધ-ભૂમિમાં પણ રાજ સાથે જ રહેતા. તેમના જીવનમાં સ્વામીતું હિત જ મોખરે રહેતું. યુદ્ધના સમયમાં તો સમગ્ર જવાબદારી મુખ્યમંત્રીના શિરે જ આવતી. લોકોમાં જુરસો અને વિશ્વાસ ટકાવી રાખવાથી માંડી દુશ્મનને હરાવવા સુધીની કામગીરી પાછળ તેનો જ પડછાયો રહેતો.

રાજ્યવ્યવસ્થામાં પરદેશનીતિ મહત્વનું અંગ છે. આ નીતિ પણ મુખ્યમંત્રી જ રાજની સૂચનાથી ઘડતો. પોતાના પ્રતિનિધિઓ રાજ પરદેશમાં મોકલતો. એ જમાનામાં સ્થાયી એલચીઓની પ્રથાનો ઉલ્લેખ નથી; પરંતુ એવા પ્રકારની કોઈ વ્યવસ્થા હશે ખરી. રાજ્યો હંમેશાં દૂતો દ્વારા કામ લેતા. દૂતોની સુસ્થા હંમેશાં જળવાતી. પર-રાજની ગોપનીય બાબતો જાણવા માટે જાસૂસીની જાળ બિછાવવાનું દરેક રાજ માટે અનિવાર્ય લેખાતું. જુદા જુદા વેશમાં રહેલા જાસૂસો પરરાજ્યમાં જતરી પડતા અને પરપક્ષને એક યા અન્ય રીતે ફેડીને માહિતી મેળવી લાવતા. કુશળ જાસૂસોની જાળ બિછાવવામાં જે રાજ નિપુણ હોય તે પરદેશી રાજ જોડે સરસાર્થ મેળવી શકે છે.

યુદ્ધ વેળાએ રાજ્યની ચતુરંગ મેનાને મેદાનમાં ઉતારવામાં અવની પાયદળ, દયદળ, રથદળ અને દસ્તિદળ પોતપોતાની કામગીરી બજાવતાં, હાથીઓ તો રાજના કવચ તરીકે ઓળખાતા. ખાસ કેળવણી હાથીઓ અને કંભોજના ઘોડાઓ. યુદ્ધમાં ઉત્તમ ગણાતા. યુદ્ધમાં હાથી, ઘોડા તથા સારથિને પણ યોગ્ય સ્થાને કવચ પહેરાવવામાં આવતું. આખી સેનાના વિભાગ પાડવામાં આવતા અને દરેક વિભાગના માણસોનાં નામનું પત્રક રાખરાખાં આવતું. મોરચા માટે પડાવ નાખ્યા પછી સૈનિકોની દરરોજ હાજરી લઈ ચકાસણી કરવામાં આવતી જેથી કોઈ ઘૂસણખોર હોય તો ઝડપાઈ જાય.

એ જમાનામાં રાજા મહત્વાકાંક્ષી હતો. તે કેટલીકવાર પોતાના રાજ્યને વિસ્તારવા યુધ્ધે ચડતો. કેટલીકવાર કેટલાંક અન્ય કારણોસર પણ સમરાંગણ ખેલાતાં. યુદ્ધ થયા પછી જિતાયેલા દેશના રાજાને માંડલિક બનાવવામાં આવતો અને તે રાજા વિજયી રાજાના તાબામાં રહેતો તથા તેને ખંડણી પણ ભરતો.

યુદ્ધની સામગ્રીમાં આક્રમક અને સંરક્ષક શસ્ત્રોનો ઉપયોગ થતો. ઢાલ તથા કવચ સંરક્ષક સાધન તરીકે વપરાતાં. હથિયારોમાં શકિત, કુંત, ત્રાસી, શલ, હાટક, તોમર, વરાહકર્ણ, કર્પણ, મુસલ, મુહંગર, ગદા, ચક્ર, ત્રિશુલ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત અનેક પ્રકારની તલવારો (દા. ત. ઋષ્ટિ, અસિ, ખડ્ગ વગેરે) તથા વિવિધ બાણો (ક્ષાર, નારાય વગેરે)નો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

રાજા માટે યુદ્ધકાર્ય ઉત્તમોત્તમ જીવનકાર્ય ગણાતું હતું. યુદ્ધમાં લડનાર સૈનિકોને જે પુણ્ય મળે છે તે તપ તથા યજ્ઞોના ફળ જેટલું છે. પોતાના રાજા માટે તનમન ઈર્ષને નહિ લડનાર સૈનિકને માટે ફિટકાર વરસાવવામાં આવતો. જ્યારે રણવીર યોદ્ધાઓની યોગ્ય કદર પણ થતી. એમાં એક રીત યુદ્ધ પૂરું થયે સેનાપતિની સૂચના મુજબ શસ્ત્રોનાં નામ રાજ્યના ખાસ ચોપડે નોંધવાની હતી.

વાસ્તુશિલ્પ

નગરો તથા ગામડામાં વહેંચાયેલી વસતી આયોજનની દૃષ્ટિ માગી લે છે. નગરોની યોજના પદ્ધતિસરની હતી. ઉત્તુંગ ભવનો, ઉદ્યાનો, સ્નાનાગારો, પાનગૃહો, કૃત્રિમ સરોવરો, દુકાનો, ચત્વરો, સરકારી દફતરો વગેરે યોગ્ય ક્રમ મુજબ બાંધવામાં આવતું. મહાયુદ્ધ વગેરે સ્પર્ધા માટે સ્ટેડિયમ પણ નગરની વચ્ચે હતું. વ્યાપારસ્થાનો ચહેરોના મધ્યભાગમાં હતાં. ગણિકાઓના આવાસ પણ મધ્યભાગમાં હતા. જે કે તેમનો નિવાસ નગર બહાર હતો. નગરોમાં રસ્તાની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી પણ તે રસ્તાઓ પર રાત્રે પ્રકાશની સગવડ હતી નહિ.

તે વખતનાં મકાનોની રચના સામાન્ય રીતે ભૂમિતજની હતી. પણ તવંગર લોકોનાં લવન, રાજમહેલ વગેરે સ્થાનો એક કરતાં પણ વધુ મજલાવાળાં હતાં. રાજમહેલોની બાંધણી તો અનેક વ્યૂહાત્મક અને વ્યાપક દૃષ્ટિબિંદુઓ ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવતી. મકાન વિવિધ ખંડોમાં વહેંચવામાં આવતું જેમાં સૌથી આગળનો ખંડ મહેમાનો માટે ઉપયોગમાં લેવાતો. અંદરના ખંડોમાં સ્ત્રીઓ માટે એક અલાયદો ખંડ રાખવામાં આવતો જેમાં અપરિચિત તથા સંકારપદ ચાલચલગતના લોકો જઈ શકતા નહિ. ખંડોમાં હવા-ઉત્તસ માટે બારીઓ તથા જળિયાંની સગવડ રાખવામાં આવતી. ધરની સાથે આંગણું, પરાળી, ફૂલો, દાંડું, તલાવડી વગેરે લગભગ ચોક્કસ રીતે સંકળાયેલ હતાં. નોકરોના નિવાસ મકાનથી સહેજ દૂર બાંધવામાં આવતા. મકાન બાંધવામાં ઈટાંનો ઉપયોગ થતો હતો. અવારનવાર મકાનોને ચૂનાથી ધોળવામાં આવતાં. બારતમાં વાસ્તુકલાનો વિકાસ મંદિરો સાથે સંકળાયેલો છે. ભાસના જમાનાનાં મંદિરોની બાંધણી વિશે રપટ માહિતી મળતી નથી. સિવમંદિર તથા દક્ષિણના મંદિરોના ઉદ્ભવ છે. પ્રતિમા નાટક પરથી નગરને સીમાડે આવેલા પ્રતિમાગૃહનો ખ્યાલ આવે છે જેની જગ્યાએ રાજમહેલ કરતાં પણ વધુ હોવાનું જણાવાયું છે.

સિંધપકલા મંદિરો સાથે સંકળાયેલી હતી. દેવતાઓની પૂજા સાથે મૂર્તિ કળાનો વિકાસ થયેલો. મંદિરોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવાની જરૂરિયાતમાંથી તક્ષકોનો એક વર્ગ અસ્તિત્વમાં હોવો જોઈએ કે જે પોતાની કળાને વિકસાવે અને મૂર્તિમાં દૃષ્ટપણું લાવી શકે. પ્રતિમાગૃહની મૂર્તિઓમાં ભાવ, પ્રતિબલ અને જીવંતપણું જોઈને બરન તાનુબ ધઈ ગયો હતો. મૂર્તિઓ પથ્થર યા અડીઆ પથ્થર (Granite)માંથી બનાવવામાં આવતી. ઉપરાંત પ્રાણીઓ વગેરેનું પણ સિંધપકલ યતું. સિવાલયમાં નંદીની મૂર્તિ ધડી જ પડે. પ્રલોત મદાસેને

દષ્ટિએ જીવનને સંકેલી લેનારને છૂટ હતી. આ માટે અગ્નિપ્રવેશ યા જલપ્રવેશની પ્રથા પ્રચલિત હતી. પણ હુર હેતુ માટે જલસમાધિ લેવાની રીતને સમાજ તિરસ્કારતો. પાણી, મૃત્તિકા તથા અગ્નિને પરિ-
શોધનનાં સાધન માનતાં.

એ સમાજમાં કેટલીક માન્યતાઓ તથા વહેમ પણ પ્રચલિત હતા. લોકો દિવ્યશક્તિમાં માનતા અને તે તેમના જીવનમાં અસરકારક હસ્ત-
ક્ષેપ કરી શકે છે એમ તેઓ માનતાં અને ગણરાતાં. દિવ્ય વાણીમાં તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખતાં. મંત્રોની મદદથી ખીજીને જાંઘાડી શકાય તેમ જ ખીજાં પણ કાર્ય કરી શકાય તેમ મનાતું. ઋષિઓ તથા સંતોની સલાહ માનવામાં આવતી અને તેમનો શાપ જીવનમાં ચોક્કસ અનિષ્ટ સર્જે છે એમ પણ મનાતું. કેટલાંક અદૃશ્ય તરવોની કરામત-
થી જીવનમાં આવી પડતું દુઃખ નિવારવા લોકો માદ્યજિયાં વગેરે બોધતા. બ્રાહ્મણો પાસે શાંતિકર્મ કરાવીને પણ આવાં તરવોની ઉપશાન્તિ કરવામાં આવતી યા તેા દૂર કરવામાં આવતાં. ભાગ્ય અને જ્યો-
તિષમાં તે જમાનાના લોકોને ખડગ શ્રદ્ધા હતી. કરેકના જીવનમાં નસીબ પોતાનો ભાગ લખવે છે અને ચકેના આરાગી જેમ વારાફરતી ચાલ્યા જ કરે છે. શુકનઅપશુકન પણ રૂઢ થયેલાં જેવા મળે છે. સૂર્યા-
ભિમુખ કાંગડો શુભ વૃક્ષ પર ખેસી અવાજ કરે તેને અશુભ ચિહ્ન લેખવામાં આવતું. છીક તથા સ્વપ્નો પણ સારી યા માઠી અસર નીપજવનારાં કહેવાતાં. અમુક નક્ષત્રો પણ અશુભ પરિણામ લાવે છે એવી દૃઢ માન્યતા હતી. આથી આવાં નક્ષત્ર ન હોય તેવે સમયે શુભ કાર્યો કરવામાં આવતાં. અમુક કાર્ય કરતી વખતે પોતાની નિષ્ઠા તથા તાત્રવણના દર્શાવવા લોકો સોગંદ લેતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ પણ કરતા. આવા સમયે પાણીનો અચૂક ઉપયોગ થતો.

આમ, ભાસનો જમાનો પ્રાચીન હોવા છતાં તે યોગ્ય રીતે પ્રગતિ કરતો હતો. ખાસ ધોરણે, માન્યતાઓ, નિયમ અને કાનૂન

મુળ્ય સમાજજીવન ધરાયેલું હતું. લોકો પણ આમાં પૂરા ઇતિહાસ-
સહિત વર્તતા અને નક્કી કરેલા નીતિનિયમોનું ઉદ્દેશધન કરતા નહિ.
પ્રજાજીવન એકંદરે સુખી હતું, વર્ણભેદ હોવા છતાં પરસ્પરના
સંબંધો માયાળુ અને સંતોષકારક હતા. મિત્રવર્ણની કોઈ પ્રધાના
અસ્તિત્વનો ખ્યાલ ભાસના પ્રથો પરથી મળતો નથી. લોકો ધર્મપ્રિય
અને ધર્મપરાયણ હતા. ધર્મની માન્યતામાં અત્યારના સુધારાવાદીઓને,
બહે દૂપણ લાગતું હોય પણ ભારતમાં તો ધર્મે જ સમાજજીવનમાં
રિથરતા, સુખ અને સ્વસ્થતા આપ્યાં હતાં તથા ટકાવી રાખ્યાં હતાં.
એકંદરે ભાસકાલીન સમાજને ધર્મપ્રધાન, રિથર અને સુખી સમાજ
હતી શકાય.

બનાવેલા કૃત્રિમ જતાં તાદશ હાથનો પ્રતિજ્ઞા નાટકમાં ઉલ્લેખ છે. જડ પથ્થરમાંથી જીવંત મૂર્તિઓ કંડારવાની બાબત તે જમાનામાં શિલ્પકળાના ક્ષેત્રે થતી અદ્ભુત કામગીરી અને તે શાસ્ત્રના વિકાસની ઝાંખી કરાવે છે.

સલિતકળાઓ

વાસ્તુશિલ્પ સાથે ચિત્રકળા સંકળાયેલી છે. મકાનોની ભીંતો ઉપર કેટલાક વિશિષ્ટ અને પ્રસિદ્ધ પ્રસંગોના યા અન્ય વિષયનાં ચિત્રો દોરવામાં આવતાં. આ સાથે જુદા ક્ષેત્ર પર પણ આ કળા આકાર લેતી હતી. ચિત્રકાર ચિત્રને લગતી સૂક્ષ્મ વિગતો પણ ધ્યાનમાં લેતો અને ચિત્રમાં ભાવ ઊપસી આવે તેવી રીતે પોતાની પીંછી ચલાવતો. સમૃદ્ધ કુટુંબોમાં આ કળા શોખ તરીકે અપનાવાતી યા નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ વારાંગનાઓનાં જીવનમાં ચિત્રકળાને માટે અસાધ્ય અડતી વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં ચિત્રને લગતી તમામ સામગ્રી રાખવામાં આવતી.

આના કરતાં વધુ આકર્ષક અને વ્યાપક બને તેવી ગીત, નૃત્ય અને સંગીતની કળાઓ છે જેનો ભારતમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પ્રસાર છે. દરેક વ્યક્તિ આ કળામાં રસ લેતી, જાણ અને શીખા કૃપાપાત્ર કુટુંબોની કન્યાઓ તો આ કળામાં શિક્ષણસિદ્ધિ ગેજવની. કંઠ્ય અને વાદ્ય બંને પ્રકારનાં સંગીત પ્રચલિત હતાં અને તેના શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ વિકાસ થયો હતો. વાદ્ય સંગીતમાં વીણાવાદન ખડું પ્રચલિત દશે. મોડી રાત સુધી સંગીતના જલસાઓ ભરખતા અને રસિયા નાગરિકો તેમાં હાજરી આપતા.

પ્રદીર્ણ

સમાજનું નીતિનું ધોરણ પ્રમાણમાં જીંચું હતું. લોકોનું જીવન સાદું અને સરળ હતું. સોદો વચનપાલક દત્તા તથા અસત્યનો સહ-

તર અને સદૈવ વિરોધ કરતા. મૈત્રી, વિશ્વાસ અને વફાદારી પ્રત્યે તેમને આદર હતો. છતાંય એ સમાજમાં જુગાર, વેશ્યાવૃત્તિ, ચોરી અને ગુનામી જેવી પ્રથા પ્રચલિત હતી.

જુગાર સમાજે સ્વીકારેલી અને માન્ય કરેલી રમત હતી. તેને મારે ખાસ છુતગૃહો હતાં. જુગારનું દેવું દૂધે ઘોષ્ટને ચાદબેગ આપવું પડતું. તે નહિ આપનાર જુગારી પર છુતગૃહને અધિકૃતા સહિત પૂરો અધિકાર ભોગવતો. જુગારની જેમ પોતાની માયા અને કાયાથી નાગરિકોને પોતાની મોહિનીની દૂતગળમાં ફસાવી પારંગનાઓની સરેયા પણ સમાજમાં માન્યતા પામેલી હતી. જે કે બધી પારંગનાઓ એક સરખી ન હતી. કેટલીક ગણિકાઓને કુલવધૂ થવાની ઝંખના થતી. તેઓ પોતાના ચારિત્ર્યમાં વિશુદ્ધ રહેતી.

સંપત્તિની અસમ વહેંચણીથી ચોરી જેવા ગુનાને ઉત્તમન મળે છે. ભાસના સમયમાં ચોરીનું દાસ્ત કળાની જેમ વિકસેલું. ચોર પોતાની પાસે ધંધાને લગતી સામગ્રી રાખતો અને પરિરિચિત મુજબ વર્તતો. ચોરાને પણ ખાસ આચારસંહિતા હતી તેઓ બીઓને તથા સદૃશ્યી અને સન્માન્ય વ્યક્તિઓ ઉપર પોતાની કળા અજમાવતા નહિ ચોરા ખાસ ધંધાકીય કેળવણી પામતા. તેમના પ્રાચીન ગુરુ તરીકે ખટપટનો ઉલ્લેખ છે. સામાજિક અસમતાનું ખીનું પરિણામ દાસ્ય છે. માણ્યોને વેચવામાં આવતા અને પછીથી તેમના ઉપર ખરીદનારનું જ સંપૂર્ણ આધિપત્ય રહેતું. જે દે માલિકને નાણાં ચૂકવી અપાતાં દાસને મુક્ત કરવામાં આવતો તે આતું સુખગ પામું છે.

તે જમાનાના એકંદરે સંતોષી જીવન જીવનારાઓને અકાળે જીવનનો અંત લાવવાનો પ્રસંગ સાંપડતો નહિ. સામાન્ય રીતે લોકો આત્મધાતનો અનાદર કરતા છતાંય રોગ યા વિશિષ્ટ અને ન છૂટકે જીલા યથેલા સંજોગોમાં કેટલાક જીવન દૂંકાવી નાખતા. પારમાર્થિક

મહાભારતનાં નાટકોનો પ્રશ્ન

હાલે મહાભારતના કથાનકને આધારે છ નાટકોની રચના કરી છે.

(૧) મધ્યમન્યાયોગ, (૨) પંચરાત્ર, (૩) દૂતવાક્ય, (૪) દૂતધટોત્કચ, (૫) કર્ણભાર, (૬) ઊરુલંગ. આમાં પંચરાત્ર સિવાય બધા એકાંકીઓ છે. તેમાં કેટલાંક નાયિકાશૂન્ય છે (દા. ત. દૂતધટોત્કચ) તો કેટલાંક નટીશૂન્ય છે. (દા. ત. દૂતવાક્ય, કર્ણભાર.)

આ નાટકોના સ્વરૂપની ચર્ચા થઈ છે ત્યાં જુદા જુદા મતો દર્શાવાય છે. જેવાં કે કર્ણભારમાંથી ધણો ભાગ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. દૂતવાક્ય એ કોઈ મોટા નાટકના એક અંક જેવું છે.^૧ વળી ઉપર ને કમે નાટકો ગોઠવ્યાં છે તે કમે જેઈએ તો બાણે કે તેઓ એક રીતે મહાભારતના અખંડ કથાનકને રજૂ કરવાના હેતુથી લખાયાં હોય તેમ લાગે છે વળી ડૉ. સુકથંકર માને છે કે પાંચ એકાંકીઓ એકબીજા સાથે ગાઢ સબંધથી જોડાયેલાં છે અને તેઓ મહાભારતના સંપૂર્ણ નાટકમાંથી છૂટા પડેલાં એકાંકીઓ જેવાં છે.^૨

ડૉ. જી. કે. લદ્દ પોતાની મધ્યમન્યાયોગ અને ઊરુલંગની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં આ મતનો અનેક દલીલો આપીને વિરોધ કરે છે.

૧. જુઓ Dutavakya is "only a fragment one-act play taken from some longer Mahabharat drama."

Dr. Winternitz BRAI 5 P. 6

૨. The five one-act Mahabharata pieces form a closely related, homogeneous group; they appear in fact to be single acts detached from a lengthy dramatised version of the complete Mahabharata saga.....

Dr. Sukthankar Analecta 134

(૧) સંપૂર્ણ મહાભારતનું નાટક રચવાનો વિચાર જ હાસ્યાસ્પદ છે, જાણે પછી તેમ કરવાનું ધ્યેય ઘણું ઉચ્ચ ગણાય. અને જો તે રચાય તો તે તખ્તાલાયક બની શકે નહિ. જ્યારે ભાસનાં નાટકોની મોટી અને અગત્યની વિશેષતા તેની રંગમંચયોગ્યતામાં રહેલી છે. આથી જ ભાસની નજર સમક્ષ રંગમંચયોગ્યતા એ મુખ્ય હોય તે ભાસ સંપૂર્ણ મહાભારતનું નાટક રચવાનો પ્રયત્ન ન કરે તે સમજી શકાય તેમ છે.

(૨) રામાયણનું કથાનક મહાભારતની સરખામણીમાં નાનું હોવા છતાં ભાસે તેના પર એ જુદાં નાટકોની રચના કરી છે. તો પછી તેણે આટલા લાંબા કથાનકવાળા મહાભારતનું એક નાટક રચ્યું હશે એમ દેવી રીતે માની શકાય ?

(૩) જો મહાકાવ્યની કથાને નાટકમાં રજૂ કરવાની હોય તો લેખકે મૂળ કથાને મહદ્ અંશે વફાદાર રહેવું જોઈએ, પણ ભાસની ઉપલબ્ધ રચનાઓ જોતાં જણાય છે કે લેખકે મૂળને વફાદાર રહેવા કરતાં વધુ 'ભૌતિક' બન્યા છે. અને મૂળનાં પાત્રો, પ્રસંગો વગેરેમાં ઘણા જ ફેરફારો કર્યા છે. પંચરાત્રનો અંત તો મહાભારતનું યુદ્ધ થયું નથી એવું સમજવે છે. દ્રુપદાચ્ચ જોતાં જણાય છે કે યુદ્ધ નિશ્ચિત થશે દ્રુપદોત્કચ અને ક્રિડુલંગ દર્શાવે છે કે યુદ્ધ થયું જ છે આ દર્શાવે છે કે આ દરેક નાટકો માટે લેખકે જુદું જુદું કથાનક લીધું હશે.

(૪) મહાભારતના સળંગ નાટકોનો વિચાર પણ ભાસ સમક્ષ હશે તેવું તેનાં નાટકો જોતાં કહી શકાય તેમ નથી. જો કોઈને આવું રચવું હોય તો તેવું આયોજન શક્ય કરવું જોઈએ. આથી શરૂના કથાનકને દર્શાવતું નાટક પ્રથમ રચાયું હોય અને પાછળના કથાનકને દર્શાવતું પછી. પણ ઉપલબ્ધ નાટકોની રચના જોતાં જણાય છે કે

ચારતું કથાનક દર્શાવતાં નાટકોમાં કેટલેક સ્થળે પછીનું કથાનક દર્શાવતાં નાટકો કરતાં લેખક વધુ સિદ્ધહસ્ત થયેલા જણાય છે. દા. ત., કર્ણ-ભાર કરતાં પંચરાત્ર વધુ પ્રૌઢ શૈલીનું નાટક છે.

(૫) જો આ નાટકો એથ મોટા નાટકના ગુદા કરેલા અંકો હોય તો દરેક નાટકનો અંક સ્વતંત્ર ન હોવો જોઈએ. પરંતુ પછી આવનાર કોઈ કથાનકનું સૂચન કરીને અટકવો જોઈએ. પણ અહીં તો દરેક નાટક સ્વતંત્ર જણાય છે.

આવી ચર્ચા આપ્યા બાદ ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે કે આ મહાભારતનાં નાટકો સ્વયં સંપૂર્ણ હોવાથી કોઈ મોટા નાટકના છૂટા કરેલા અંકો નથી; પરંતુ મહાભારતના કથાનકને આધારે રચેલાં સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ નાટકો છે. ૩

આમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ડૉ. સુકથનકરના મતને પ્રો. જી. કે. ભટ્ટ બિલકુલ સ્વીકારતા નથી. ખીજી બાજુ એવો મત પણ પ્રદર્શિત થયો છે કે પાંચ એકાંકીઓને સંપૂર્ણપણે નાટક કહી શકાય તેમ નથી. દૂતધટોત્કચમાં ભરતવાક્ય નથી. વળી દૂતધટોત્કચ કે દૂતવાક્ય અપૂર્ણ જણાય છે, તેમાં નિર્વહણ જેવું કંઈ નથી. વળી મહાભારત-માંથી ગુદાં ગુદાં દરયો લઈને લેખકે અહીં નાટક રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ આગળ નાન્દી અને પાછળ ભરતવાક્ય જોડવાથી નાટક બની શકે નહિ. માટે આ પાંચ એકાંકીઓને સંપૂર્ણ નાટક માનવાં એ વધુ પડતું સાદસ કરવા જેવું છે.

૩. The existance of this one-act play which is complete in itself should furnish a strong analogical proof, apart from what has been already said, that Bhasa must have written the Mahabharat plays as independent one-act plays.

Dr. G. K. Bhat Madhyamavyayoga, Urubhang P. 36

આ પ્રશ્ન પર વધુ પરિચીલન કરતાં રૂપક પ્રતીત થાય છે કે (૧) આ નાટકો કોઈ મહાભારત પરના સળંગ નાટકના અંકો છે કે (૨) સંપૂર્ણ નાટકો નથી એવા બંને મતો બ્રામક કલ્પનાઓ પર રચાયેલા છે.

સહુ પ્રથમ તો સ્થિતસ્થ મતિઃ સોચનીયા । એ ન્યાયે જોતાં દરેક નાટકો સ્વતંત્ર જ મળે છે. વળી આ ચર્ચા કરનાર સહુ કોઈ પંચરાત્રને સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર નાટક ગણીને આ પ્રશ્નની મર્યાદાની બહાર ગણે છે. જો પંચરાત્રને પણ બીજા એકાંકીઓ માફક કોઈ મહાભારતના એક નાટકનો ભાગ માને તો વિચિત્ર પરિસ્થિતિ સર્જાય. કારણ તેનો અંત આપ્યા પછી દૂતવાક્ય, દૂતધટોત્કચ, કર્ણભાર કે ઊરુભંગની કોઈ જરૂર જ રહેતી નથી. આથી દલીલ ખાતર દલીલ કરવા માટે મહાભારતનાં ૭ નાટકોમાંથી એકને દૂર કરી બાકીની ચર્ચા કરવા ડેટલાક વિદ્વાનો તૈયાર થાય છે. આ તો અર્ધજરતીન્યાય કહેવાય. દૂકડાના એક ભાગને કાપીને રાંધવા મૂકવો અને બાકીનો ભાગ ઈંડાં આપશે આ માનવું જોટલું વિચિત્ર છે જ તેટલું જ ભાસના મહાભારતનાં નાટકોમાંથી અમુકને લઈને મત બાંધવો અને બીજાને ત્યજ દેવાં એ અયોગ્ય અને અનુપાદેય છે.

મધ્યમન્યાયોગ, ઊરુભંગ કે કર્ણભાર એ સંપૂર્ણ નાટકો છે. અને તેમાં આરંભેલા કથાનકને નિર્વાહણ સુખી સફળતાથી દોરી જવામાં આવ્યું છે. દૂતધટોત્કચની બાકતમાં અમારી આવૃત્તિના આરંભમાં દર્શાવ્યું છે તેમ કથાનક સંપૂર્ણ છે. દૂતવાક્યમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનો દૂત તરીકેનો ઉદ્દેશ્ય પૂરો થયો છે.

ભરતવાક્યની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો રૂપક જણાય છે કે દૂતધટોત્કચને બાદ કરતાં દરેકમાં ભરતવાક્ય મળી આવે છે. જે મુજબ તે તે સંપૂર્ણ નાટકો છે એમ કહેવાય. ન્યારે દૂતધટોત્કચનો છેલ્લો શ્લોક ભરત-

૪ તદ્દિ કુવકુટસ્ય ઇકદેશે મોઝ્યાય પચ્યતે, અન્યો વા પ્રથમાય કલ્પ્યતે ।

વાક્ય જ છે. તેની પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્યને યોગ્ય જ વિચારે છે. કોઈ કહે પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્ય હોઈ શકે ? ઉત્તર એ જ છે કે શાકુન્તલનું ભરતવાક્ય જુઓ. તેમાં કાલિદાસે પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્ય આપ્યું છે. જ્યારે છેલ્લી બે પંક્તિમાં પોતાને માટે મોક્ષ માગ્યો છે. આમ ભરતવાક્યની રજૂઆત આ સ્વયં સંપૂર્ણ નાટકો છે તે વાતની ખાતરી આપે છે.

સ્વતંત્ર રીતે મળી આવતાં નાટકને રૂપકના પ્રકારોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે સ્વતંત્ર નાટકો છે. પંચરાત્રમાં સમવકારના, કર્ણભાર, દૂતધટોત્કચ અને બિરુભંગમાં અંક કે ઉત્સ-શિકાંકના અને દૂતવાક્યમાં વીથીનાં લક્ષણો મળી આવે છે. જો આ નાટકો કોઈ સળંગ નાટકના છૂટા કરેલા અંકો હોય તો તેમાં જુદા જુદા રૂપકના પ્રકારો કેવી રીતે ધટી શકે ?

આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે મહાભારતની કથા પર આધારિત ભાસનાં નાટકો કોઈ મોટા નાટકના અંકો નથી; પરંતુ સ્વતંત્ર રૂપકો જ છે.

દૂતવાક્યનું કથાનક

મહાભારતની જ કથા પર આધારિત આ રૂપકના કથાનકને ત્રણ વિભાગોમાં દર્શ્યોમાં વહેંચી શકાય :

પ્રથમ દર્શ્ય-

પ્રણાલિકાગત નાન્દી પછી સૂત્રધાર, પ્રેક્ષકો માટેના આશીર્વાદ સાથે પ્રવેશ કરે છે. તે પ્રેક્ષકોને નિવેદન કરવામાં મગ્ન છે, ત્યાં તો નેપથ્યમાં કંઈકે-અવાજ સંભળાય છે. આ પછી તે માહિતી આપે છે કે પાંડવો સાથે વેર ઉત્પન્ન થવાથી, બધા રાગગ્રો સાથે મંત્રણા કરવા માટે દુર્યોધન મંત્રશાળાનું નિર્માણ કરાવે છે. આ પછી દુર્યોધન પ્રવેશ કરે છે. પ્રવેશતાની સાથે સર્વ વહીવેતો તે અભિવાદન કરે છે અને આસનરથ થવા જણાવે છે. અને તેની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાના સેનાપતિ થવા માટે કોણ પોગ્ય છે એમ પૂછે છે. શકુનિ પોગ્ય જ સૂચવે છે કે ગાગેય બીજમ પિતામહ હોય ત્યાં સુધી બીજું કોણ સેનાપતિ થઈ શકે? એટલામાં જ કાંચુકીય આવીને જણાવે છે કે પાંડવોની શિબિરમાંથી પુરુષોત્તમ નારાયણ દૂત તરીકે પધાર્યો છે. દુર્યોધન આ સંભળીને ખુબ જ ગુસ્સે થઈ જાય છે. અને કંસસેવક તથા ગોપાલક આદિ વિશેષણોથી તેમનું અપમાન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણને તે બદ કરી લેવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, કારણ કે તેમને બંધનમાં લેતાં પાંડવો અધ બની જશે અને તે સમગ્ર પૃથ્વીનો એકમાત્ર સ્વામી બનશે. તે સર્વ સલાહનોતો શ્રીકૃષ્ણના સતકારરૂપે બિભા ન થવાની આજ્ઞા આપે છે. અને જે ઉઠશે, તેને બાર સ્વર્ણભારના દડની ધમકી આપે છે. અને કેશવના પ્રભાવથી એને પણ બિભા ચવાનો પ્રસંગ ન આવે તે માટે દ્રૌપદીના વસ્ત્રાદરણુવાળું ચિત્ર મંગાવે છે. જેથી તેમાં તટસ્વીન રહી, તે કેશવના આગમનને ન નોધે તો ચાલી નીકળે. આ પ્રસંગથી દુર્યોધનની દુષ્ટતાની પ્રેક્ષકોને જાણ થાય છે. પોતાનાં અન્ય રૂપકોની જેમ ભારત અહીં દુર્યોધનને વધુ ઉદાત્ત બનાવવામાં સફળ નથી થયા. અથવા

કદાચ તેમણે પ્રયત્ન જ નથી કર્યો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરફના દ્વેષને કારણે બીજાઓ તેમને આદર આપે એ તેનાથી નથી સહેવાતું. આકાશમાપિત નો પ્રયોગ કરી લેખકે અનાવસ્થક પાત્રોના પ્રવેશને દાખ્યો છે.

દ્વિતીય દૃશ્યનો આરંભ કેશવના આગમથી થાય છે. ધર્મરાજની પ્રાર્થના અને અર્જુન તરફની પ્રગાઠ મિત્રતાને લઈને જ તેઓ આ અનુચિત દૂતકર્મ કરવા તૈયાર થાય છે એમ તેઓ કહે છે. તેમના આગમન માત્રથી બધા ક્ષત્રિયો ગભીર સંજ્ઞાંત થઈ જાય છે. તેમની આવી સ્થિતિ જોઈને દુર્યોધન બધાને આશ્ચર્ય કરે છે. અને પહેલાં કહેલાં દંડનું સ્મરણ કરાવે છે. પરંતુ તે સ્વયં, સાવધાન બેઠો હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી આસનમ્યુત થઈ જાય છે અને કહે છે—અહો વહુમાયોડ્યં દૂતઃ । શ્રીકૃષ્ણ દ્રૌપદી કેશકર્ણુના ચિત્રપટને હટાવી લેવાનું કહે છે, ત્યારે સમ્રાટ દુર્યોધન એવી આત્મા પણ કરે છે. ક્ષેત્રકથનના સમાચાર આપ્યા બાદ શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોનો સંદેશો તેને સંભળાવે છે ત્યારે દુર્યોધનનો જવાબ ખરેખર સરસ અને પ્રેરક છે—

રાજ્ય નામ નૃપાત્મજેઃ સદૃશ્યૈર્જિત્વા રિપ્ત્વ મુજ્યતે

તલ્લોકે ન તુ ચાપ્યતે ન તુ પુનર્દીનાય વા દીપતે ।

તેના આ ઉત્તરથી પણ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું ધૈર્ય ગુમાવના નથી. તેઓ 'સમ્વન્ધો વન્ધુમિઃ શ્રેયાંત્લોકકોરુમયોરપિ, વગેરે કહીને અભિમાની દુર્યોધનને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. છતાં જ્યારે તે શ્રીકૃષ્ણનાં વેણને ગણકારતો નથી ત્યારે તેઓ આવેશમાં પોતાનો દુન-સમુદાયાર જૂઠી જાય છે. અને અત્યંત કટુવાણીમાં દુર્યોધનને તેની નજળી કાઢીને અને અર્જુનનાં પરાક્રમોની યાદ અપાવે છે. આથી તો બજારમાં ખી હોમાય છે. બન્ને ફરીથી પરસ્પર આક્ષેપો કરે છે. દુર્યોધન એમને બાંધી લેવા બધા ક્ષત્રિયોને આગ્રહ કરે છે. પણ કાઈ આમ કરવા સમર્થ નથી. શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ણુ મારણ કરતાં સ્વયં દુર્યોધનનું સામર્ય પણ હુપ્ત થઈ

નવ્ય છે. અને તે શ્રીકૃષ્ણને ધાયલ કરવાનું કહી બહાર જતો રહે છે, અહીં એક પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત ધાય છે કે દુર્યોધન મંચને છોડીને કેમ જતો રહે છે ? કે સભા પૂરી થઈ, એ મુશવત્તા તે જતો રહે છે ? પણ આ તો તે સ્પષ્ટ જાહેર કરી શકત. તેનું નિષ્ક્રમણ તેનાં વચનોને અનુરૂપ લાગતું નથી. વળી એ પણ ચાદ રાખવું જોઈશે કે શ્રીકૃષ્ણને ધાયલ કરવાનું કહેનાર દુર્યોધન રંજનમંચ પરથી એક વાર બહાર ચલા પછી અંત સુધી પાછો આવતો નથી. આ દૃશ્યમાં એક અન્ય વાત પણ નોંધનીય છે કે દુર્યોધન જોટલી દિગંત અને બહાદુરીથી વાતો અને બાણો કરે છે, તેટલી દિગંત ખરે સમયે તેનામાં રહેતી નથી. શ્રીકૃષ્ણના માનને ખાતર રાગજ્યોને ઊભા ન થવાથી આજ્ઞા કરનાર સમ્રાટ સ્વયં વાસુદેવના આગમનથી પોતાનું સમતુલન ગુમાવી બેસે છે. શ્રીકૃષ્ણનો અસહનીય પ્રજ્ઞાવ જ કદાચ આનું કારણ છે. આખા સંવાદમાં તેમનો પોતાના મન પરનો કાબૂ અને પોતાના ધ્યેયને-વાક્યને વળગી કહેવાનું તેમનું વલણ અવશ્ય ખ્યાન બેસે છે દુર્યોધન સાથેનો તેમનો આક્ષેપપૂર્ણ સંવાદ ટૂંકા છતાં અસરકારક છે.

તૃતીય દશ્યમાં કેચર 'ભગવાન' તરીકે ઉપરિચિત થાય છે. ક્રોધે ભરાઈને તેઓ પાંડવોના કાર્યને સ્વયં સાધવા માટે તૈયાર થાય છે, અને પોતાના સુદર્શન ચક્રને બોલાવે છે. સુદર્શન તથા અન્ય અસ્ત્રોતું આગમન અદ્ભુત રસનો પરિપોષ કરે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે આવેશને વશ થઈને સુદર્શનને દુર્યોધનને મારવાનું કહે છે અને સુદર્શન તેન જ સલાહ આપે છે, એ વિચિત્ર લાગે છે. સુદર્શનના 'કથ કથં મોહાત્કૃતિ' ઈત્યાદિ વચનો કોને કયા પ્રશ્નના જવાબમાં, કઈ વાતના અનુસંધાનમાં કહેવાય છે, એ સ્પષ્ટ નથી. શક્ય છે કે પદ્મા પાંચમી કોઈ બોધનું હોય અથવા આકાશભાષિતનો પ્રયોગ હોય. અંતે, સુદર્શનના નિષ્ક્રમણ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રવેશ કરે છે. અને પોતાના પુત્રના અપરાધની ક્ષમા માટે મસ્તક નમાવે છે, તથા અર્ધ અને પાદ આપે છે. અહીં,

જતા કૃષ્ણને અટકાવીને તેમને અર્ધ-પાછળી ધૃતરાષ્ટ્ર સત્કારે છે એ જરા અસંબદ્ધ લાગે છે. વળી, આ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર સ્વયં રંગમંચ પરથી જતા રહે છે, કૃષ્ણ ત્યાં જ રહે છે. ખરેખર જવાનું તો શ્રીકૃષ્ણને છે. આ હકીકત પણ જરા અસ્વાભાવિક લાગે છે.

દૂતવાક્યનું વિવેચન

સંપૂર્ણ રીતે કથાનકને તપાસતાં, આમાં નાટ્યાત્મક દૃષ્ટિએ ધણી જિજ્ઞાસા વર્તાયા કરે છે. કથાવસ્તુ તથા પાત્રલેખનની બાબતમાં લેખકની સાવધાનતાનો અભાવ ખૂંચ્યા કરે છે. નવીનતા આણવાનો લેખકનો પ્રયત્ન પ્રશસ્ત નથી. મૂર્તદેહે આવતાં આયુધો વિચિત્ર આકર્ષણ જન્માવતા નથી. વળી તે પ્રસંગની નાટ્યક્ષમતા કેટલી? એ પણ એક પ્રશ્ન છે. દુર્યોધનનું ચિત્રણ એક યથાર્થ મહારાજા તરીકે થયું છે એવા શ્રી પુસાલકરના મન સાથે સહમત થઈ શકાય તેમ નથી, કારણ મહાભારતના દુર્યોધનમાં અને અહીં ખાસ ફેર જણાતો નથી. કપટી, શત્રુદ્રેષી, પોતાના કે પોતાના ભાઈઓના અયોગ્ય કાર્યોને બિરદાવનાર તરીકે તે આ નાટકમાં અને મહાભારતમાં સરખો જ છે. શ્રીકૃષ્ણનું અપમાન કરવાનું અને તેને પકડવાનું બાલિષ્ઠ કાર્ય પણ ત્યાંની માફક અહીં તે કરે જ છે. હાં શ્રી પુસાલકર 'સૂત્રવેદી એક વાત સાગર કે મહાકાવ્યમાં ધૃતરાષ્ટ્રનું મહત્ત્વ વધુ છે.'

નાટકનાં દરખોનું આયોજન ભાસની આગવી નાટ્યસૃજકી થયું છે. પ્રથમ દૃશ્ય બીજા દૃશ્યની પૂર્વતૈયારીરૂપે આવે છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણને અયોગ્ય રીતે આવકારવાની દુર્યોધનની માનસિક તેમજ બાહ્ય તૈયારી દર્શાવી છે. અહીં અભિમાન અને અયોગ્ય તરફ પક્ષપાત ધરાવતો દુર્યોધન છતો થાય છે. બીજા દૃશ્યમાં માની દુર્યોધનનું દર્શન થાય છે. રાજ્ય પરાક્રમથી મેળવાય એમ એ જણાવે છે. સિદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ

1. Duryodhana is depicted as the real emperor in this drama, where as the Dhritrashtra was the emperor in the epic.

-A. D. Pusalkar-Bhasa-A study

એ શબ્દોસોને મળ્યા જેવા છે; પરંતુ પાંડવો પાસેથી પૃથ્વી પાસાથી પગલી લેનાર પૃથ્વીપતિના મુખમાં આ ઢેલ્યાં શોભે છે તે સહેજ વિચારવું ના જોઈએ ! આયુધોના આગમનનું દશ્ય લેખકની મૌલિક કલ્પનાએ નિર્ધાર છે. પણ તેની નાટ્યક્ષમતા ઢેલેલી ? નાટ્યક્ષમતાની દૃષ્ટિએ સમાનું આયોજન, ચિત્રદશ્ય, શ્રીકૃષ્ણનું આગમન અને દુર્યોધનની ઇચ્છા વિરુદ્ધ રામચોનું ઊભા થવું, દુર્યોધનનું આસન પરથી ગબડી પડવું, મથ પર અનેક રથોએ શ્રીકૃષ્ણને પકડવા દોડવું, પડવું, વગેરે દશ્યો નોંધપાત્ર ખરા.

રસની દૃષ્ટિએ જોતાં નાટકમાં વીરરસ પ્રધાન છે. ગરમાગરમ વાતોલાપ(Hot Exchanges)માં તે સારી રીતે સ્ફુટ થાય છે. પાંડવોની દીનદશાનુ વર્ણન ઘૃષ્ણાનિંદ્રા કારુણ્યને ઉપજાવે છે. કારણ, ભારતીય જનોની સદ્ધાનુભૂત દમયેષ પાંડવોની તરફ રહેલી છે. આયુધોના આગમન-નિગમનના વર્ણનમાં અદ્ભુત રસ છે. અને કાર્યો નિર્વહણેન્દ્રિયત્વ નો સિદ્ધાન્ત ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રીઓને માન્ય છે. વળી આરભટ્ટી રીતિ છે. નાયિકા નથી. સ્ત્રી પાત્ર સમ ખાવા પૂરતું પણ નથી. વળી પ્રાકૃતની અંદર એકે વાક્ય બોલાતું નથી. શક્ય કે ભાસના યજ્ઞનાં નાટકોમાંનું આ હોઈ શકે.

એક વાતની ચર્ચા નોંધપાત્ર છે. ડૉ. વિન્ટર્નાઝ આને કોઈ હાંખા મહાભારતના નાટકમાંનું એક દશ્ય માને છે જ્યારે નાટકમાં એકાંકીનાં સંપૂર્ણ લક્ષણો હોવાથી આ સંપૂર્ણ નાટક છે એમ ડૉ. પુસાલકર સ્વીકારે છે.^૨

૨. Dr. Winternitz suggests that the Dv. is "only a fragment one act taken from some longer Mahabharat drama" (BRRI 5 P 9) but the play is complete as it fulfills its purpose in the single act.

નાટકના અંતના ભાગમાં આવતા શ્લોક ૫૧ અને ૫૨, શ્લોક ૪૭, ૪૮ અને ૪૯ના વિચારોનું પુનરાવર્તન માત્ર છે. તેમાં કેવળ પૂર્વોક્ત હકીકતોનો અનુનાદ માત્ર છે. કથાનકને સૂક્ષ્મેદિક્ષાથી અવલોકતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ચક્રે પહેલાં શારંગ ધનુષ્ય, કૌમોદકી ગદા, નદક તલવાર વગેરેને પાછા મોકલી દીધાં છે અને તેઓ આસ્થા પશુ ગયાં છે. પછી ૫૧ અને ૫૨મા શ્લોકમાં તેઓને સંબોધીને જે ફરી જવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન અસ્થાને લાગે છે. ડૉ. લક્ષ્મણ સરૂપ અને ડૉ. વુલ્ફરનરનું મંતવ્ય છે કે આયુધોના આગમનવાળો પ્રસંગ ક્ષેપક છે.^૩

નાટકમાં હાસે આકાશભાષિતનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. આ સુક્તિથી સફળતાથી મંત્રચાલાની રમના તેઓએ દર્શાવી છે. વળી મહાભારતમાં આવતાં બીજમ, દ્રોણ વગેરેનાં લંબાણ વક્તવ્યોને સફળતાથી દૂર રાખ્યાં છે. આકાશભાષિનના પ્રયોગથી સર્જાયેલી પરિસ્થિતિને ડૉ. સરૂપ અને ડૉ. વુલ્ફર રસમય પ્રસંગ ગણી પ્રશંસાના પુષ્પો વેરે છે.^૪

૩. One may go a step further and hazard the conjecture that all of this passage describing Vishnu's weapons is by a later hand.

—Thirteen Trivendram Plays Vol. II P. 2

૪. An interesting feature of this play is the way in which all the Kuru assembly is played by one actor—atleast one man does all the talking, the rest could be imagined or indicated by a few supers.

Thirteen Trivendram Plays Vol. II P. 2

પાત્રાલેખન

દૂતવાક્યમ્ માં કુલ્લે ત્રણ જ પાત્રો છે. દુર્યોધન, વાસુદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને મુદ્ધર્ષન ચક્ર.

અન્ય નાટકોની જેમ આ નાટકમાં મહાભારતનો દુર્યોધન લાસનો દુર્યોધન નથી બન્યો. દુર્યોધનને અહીં અન્ય નાટકો કરતાં જુદા જ પ્રકારમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તે એક માની ચોક્કો છે. જે પોતાના રાજલાગ વિશે, પોતાની સ્થિતિ અને પોતાની દયા વિશે, પૂરેપૂરો સભાન છે. પોતે એક સમ્રાટ છે અને શ્રીકૃષ્ણને એ દૂત તરીકે તેની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા છે એ વાતને તે કદાપિ બૂલ્યો નથી અને તેમની બંનેની સ્થિતિમાં જે અંતર છે તેને અનુરૂપ જ વર્તીવ રાખવાનો આગ્રહ તે રાખે છે. આથી જ તે રાજાઓને કેલવના આગમન સમયે જિજ્ઞાસુ થવાની આજ્ઞા કરે છે. અને પોતે પણ તેમના પ્રસાવને વશ ન થવામાં સદાપજૂન એવા દ્રૌપદીના અપમાનના ચિત્તને નિહાળતો બેગી રહી, આખી પરિસ્થિતિને જ બદલી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. યુદ્ધ માટેની તેની નિઃશ્વત્ક બુદ્ધિને નિર્દેશવા જ તેનું આ પ્રનાણે નિરૂપણ કરાયું છે. અને કેલવના આગમનથી તે 'પોતાનું' સમુદાય ગુમાવી બેસે છે. તે અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. જ્યાં 'આ દૂત છે' એમ કહી પોતાની જાનને દેવાની રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને શ્રીકૃષ્ણની રાજ્યની પાંચે માટેની માંગગીતો તે જે રીતે ઉત્તર આપે છે, તેનાથી તેના પાત્રને વધુ હિંમત મળે છે. તે કેલવને સ્પષ્ટ જણાવી દે છે કે રાજ્ય તો બાદુત્તમથી જ જિતાય છે. મરીજ બિચારા ભાઈઓને દાનમાં રાજ્ય ન અપાય. ખીટું કંઈ પણ આપી શકાય. રાજ્ય જોઈતું હોય તો યુદ્ધ કરીને મેજરી લે. દુર્યોધનનો આ પડકાર ખરે જ તેના પૌરુષને બાજે એવો છે. શ્રી પુત્રાકલ્પર તેનાં બહુ વખાણુ કરે છે.^૧

૧. 'Duryodhan is represented in the drama as a mighty warrior and dignified emperor,' thus quite in contrast to the epic, where he is merely a wicked man.

તેમના કચનમાં અતિશયોક્તિ છે. બુઝો ઉપરની ચર્ચા. છતાં દુર્યોધન એક અભિમાની યોદ્ધો છે, સમ્રાટ છે, યુદ્ધ માટે કૃતનિશ્ચયી છે. થોડો દુષ્ટ પણ છે. છતાં કેશવના પ્રવેશ માત્રથી તેનું સમતુલન શુભાચી ભેસવું અને તેના વ્યક્તિત્વના એકે દુર્ણ પાસા તરફે ગણવા કરતાં તે ભગવાનના પ્રભાવની અસર ગણવી વધુ યોગ્ય રહેશે. શ્રી કૃષ્ણના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વની અપૂર્વ પદ્ધતી તે પોતે પણ સમજે તો છે જ, છતાં તેમની દલીલોના પ્રત્યુત્તરે પણ તે એટલા જ મજબૂત આપે છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતાની દૂત તરીકેની મર્યાદા વિસરી જાય છે એ હકીકત તે સાંખી શકતો નથી.

ટૂંકમાં ભાસનો દુર્યોધન મહાભારતના દુર્યોધનની યાદ અપાવે તેવો માની, પરાક્રમી સમ્રાટ છે. સાથે સાથે મહાભારતના દુર્ગુણો પણ ધરાવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ

શ્રીકૃષ્ણ મિત્રતાને વશ થઈને અનુચિત એવું દૂતત્વ સ્વીકારીને આ નાટકમાં ઉપરિચિત થયા છે. છતાં ભાસ, તેઓ વિશ્વનિયંતા અને સર્વશક્તિસંપન્ન છે, એ વાત બૂધ્યા નથી. તેમના અજ્ઞ વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ બીજાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખે છે. ક્ષત્રિયો તેમને આવકારવા દેડેનો ભય હોવા છતાં ઊભા થઈ જાય છે. અને દુર્યોધન પણ તેમના કહેવા માત્રથી ચિત્રપટ દટાવી લેવાની આજ્ઞા કરે છે, એટલું જ તેમના વ્યક્તિત્વની જ્ઞદુર્ધ અસર બતાવવા માટે પૂરતું છે. દુર્યોધન સાથેના સંવાદ દરમિયાન તેમની પીરના સુંદર રીતે હસિત થાય છે. દિશકાન્ન-વદ્યાપેષિ રાત્રિ શૌર્ય નયાનુગામિનામ્ ધંત્યાદિથી તેમનું કુશળ રાજની-તિમન્ત સિદ્ધ થાય છે. સમજૂતીપૂર્ણ વાકચોથી તેઓ દુર્યોધન સાથે વાતોલાપ કરે છે. છતાં દુર્યોધન પોતાનું અભિમાન ત્વજતો નથી તો તેઓ રોમે ભરાઈ જાય છે. અને દૂતને ન છાંજે એવા ચન્દ્રો

ઉચ્ચારી દુર્ગોધનને અધિક ઉત્તેજિત કરી દે છે. અને આંતે પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને બોલાવીને પોતાનું ઇશ્વરત્વ સિદ્ધ કરે છે.

ભાસ કૃષ્ણભક્ત હોવાથી તેણે શ્રીકૃષ્ણના પાત્રને જ્યાં જ્યાં અવ-કાશ મળ્યો ત્યાં ત્યાં ખૂબ જ સારી રીતે ચિત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો છે. સુદર્શનનું પાત્ર ખાસ તોંધપાત્ર નથી.

નાટકનું મૂળ અને દેરફાર

મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં આરના ભગવદ્વાનપર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોના દૂત બનીને જાય છે એવી કથા આવે છે. ભાસે આ નાટકનું નિર્માણ એ કથાને આધારે કર્યું છે. પણ જાણીએ કે સેખકે પ્રપત્ન-પૂર્વક મહા દેરફારો કર્યા છે અને એએક સ્થળે તદ્દન યૌક્તિક પ્રસંગો પણ યોજ્યા છે.

(૧) મહાભારતમાં રામ ધૃતરાષ્ટ્રને કેન્દ્ર સ્થાને રાખીને શ્રીકૃષ્ણ દૂતકાર્ય કરે છે. જ્યારે અહીં સમ્રાટ તરીકે ધૃતરાષ્ટ્ર નહિ, પરંતુ દુર્ગોધન દર્શનાયો છે અને તેની સાથે શ્રીકૃષ્ણ વાતોચાપ કરે છે. અજ્ઞાત આંતે ધૃતરાષ્ટ્ર દર્શન દે છે ખરા, પણ પુત્રના અપરાધની ક્ષમા માંગવા.

(૨) મહાભારતમાં સખામાં દ્રોણ, બીષ્મ તેમજ અન્ય દોરવોની હાજરી દર્શાવી છે, જે અહીં હેતુપૂર્વક સેખકે દૂર રાખી છે. ત્યાં બીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે દુર્ગોધનને સંબોધન કરે છે, સેખકને તે બધું અપ્રતિત વિસ્તાર સમ સાચુ દષ્ટે તેટલે તે દૂર કર્યું છે.

(૩) શ્રીકૃષ્ણ મહા લંબાણપૂર્વક પાંડવોની માગણીનો પ્રસ્તાવ કરે છે જે અહીં કેવળ એક શ્લોક (૨૦)માં જ રમ્ય કર્યો છે. અહીં સેખકે સાધવમુજ સારી દર્શાવી છે.

(૪) મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે સાત્યકિને મળેલો વર્ણવ્યો છે. વળી દુર્ગોધન શ્રીકૃષ્ણને પકડવાની ચેટા કરે છે ત્યારે તે વચ્ચે આવે.

છે વગેરે વર્ણન છે. પરંતુ અહીં સાત્યક્રિતા પાત્રનો ઉલ્લેખ પણ નથી.

(૫) સજ્જામાં દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણના ચિત્રવાજો પ્રસંગ લેખકની મૌલિક રચના છે.

(૬) આયુધોના આગમનનો આખો પ્રસંગ લેખકની કલ્પના-સૃષ્ટિનું ફરજંદ છે.

આમ ભારે મૂળ નાટકમાંથી અતિસંક્ષેપ કરીને અનેક પાત્રો તેમજ લંબાણ વક્તવ્યોને દૂર કરીને, તથા સમુચિત નવીન પ્રસંગો રજૂ કરીને પોતાનું નાટ્યકૌશલ્ય અહીં દર્શાવ્યું છે. અને રાજ્ય નામ નૃપાત્મજૈઃ.....જેવા Universal Appeal યુક્ત વિધાનો પણ આપ્યા છે.

નાટ્ય-પ્રકાર

આ નાટકના નાટ્યપ્રકારની બાબતમાં બે વિદ્વાનોમાં એક મત સર્જાય તેવી પરિસ્થિતિ નથી. એટલું જ નહિ પણ મહાભટ્ટોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી તો આને વ્યાયોગ અથવા વીથી કહેવા તૈયાર થાય છે. વીથીનાં લક્ષણો દર્શપક મુજબ નીચે પ્રમાણે છે.^૧

(૧) કૌશિકી વૃત્તિ અને ભાણુ મુજબ સંધિના અંગો હોય છે.

(૨) એમાં શૃંગાર રસ હોય છે અને અન્ય રસોને પણ સ્થાન હોય છે.

(૩) ઉદ્ધાતક વગેરે અંગોયુક્ત પ્રસ્તાવનાનું પણ તેમાં સ્થાન છે.

(૪) એક બે પાત્રો દ્વારા તે પ્રયોજવામાં આવે છે.

૧. વીથી તુ વૈશિકીવૃત્તૌ સન્ધ્યન્નજૈસ્તુ માણવત્ ।

રસ સન્ધ્યન્તુ શ્ટદ્વારઃ સ્તદપેવિ રસાન્તરમ્ ॥

યુક્તા પ્રલાન્નામ્યાનૈરશ્નૈરદ્ધાત્વકાદિભિઃ ।

एवं वीथी विधाया द्वायेकपात्रप्रयोजिता ॥

(૫) રસાર્ણવમુધાકર મુજબ વીથીમાં નાયિકામાં પણ હોવી જોઈએ.

અહીં શંગાર રસ નથી. નાયિકા નથી. વળી જેથી વધુ પાત્રો છે. આથી આને વીથી કહી શકાય નહિ. વળી વ્યાયોગ કહેવાની ઉતાવળ કરવા જેવું નથી; કારણ વ્યાયોગનાં આવસ્યક એવાં ઘણાં લક્ષણો અહીં નથી. (વ્યાયોગના લક્ષણો માટે દુતધટોત્કચની પ્રસ્તાવના લુચો) વ્યાયોગમાં થોડી સ્ત્રીઓ હોય જ્યારે અહીં એક પણ નથી. વળી અસ્ત્રો-નિમિત્તસમરોદયઃ અહીં છે જ નહિ, કેવળ ગરમાગરમ ચર્ચા છે. વળી ત્યાં હાસ્ય, કે શંગાર રસ મુખ્ય હોય જ્યારે અહીં તો વીર રસ મુખ્ય છે. આમ અહીં નથી વીથી કે નથી વ્યાયોગ.

ડો. પુસાલકર એવું સૂચવે છે કે જાસના સમયમાં કેઈ પ્રકાર હશે કે જે આ નાટકને મળતો હોય. પણ તે નાટ્યપ્રકારની વ્યાખ્યા કે તેનું પૂરતું જ્ઞાન આપણી પાસે આજે નથી અને તેઓ આ વ્યાયોગ છે તેવું પોતાનું વક્તવ્ય દર્શાવે છે.^૨

૨. Something akin to these types may have been prevalent in Bhasa's time of which we have neither any defination nor exact knowledge. We are incline to class Dv. under Vyayoga,

Dr. A. D. Pusalkar. Bhasa-A Study

હૂતાવાક્ય : પાત્રપરિચય

- (૧) સૂત્રધાર :- રંગમંચ વ્યવસ્થાપક.
- (૨) કાંચુકીય :- આદરાયણ.
- (૩) દુર્યોધન :- ધૃતરાષ્ટ્રનો મોટો પુત્ર, કૌરવમુખ્ય.
- (૪) વાસુદેવ :- શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવોનો હૂત.
- (૫) સુદર્શન :- શ્રીકૃષ્ણનું આયુધ.
- (૬) ધૃતરાષ્ટ્ર :- દુર્યોધનનો અંધ પિતા.

भासनाटकचक्रे
दूतवाक्यम्

भासनाटकचक्रे दूतं वाक्यम्

(नान्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—

पादः पायादुपेन्द्रस्य सर्वलोकोत्सवः स वः ।

व्याविद्धो नमुचिर्येन तनुताम्रनखेन खे ॥१॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किं नु खलु मयि विज्ञा-
पनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग ! पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

भो भोः प्रतिहाराधिकृताः ! महाराजो दुर्योधनः समाज्ञापयति ।

सूत्रधारः—भवतु, विज्ञातम् ।

उत्पन्ने धार्तराष्ट्राणां विरोधे पाण्डवैः सह ।

मन्त्रशालां रचयति भृत्यो दुर्योधनाज्ञया ॥२॥

(निष्क्रान्तः ।)

स्थापना

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः ।)

काञ्चुकीयः—भो भोः प्रतिहाराधिकृताः ! महाराजो दुर्यो-
धनः समाज्ञापयति—अद्य सर्वपथिवैः सह मन्त्रयितुमिच्छामि ।
तदाह्वयन्तां सर्वे राजान इति । (परिक्रम्यावलोक्य) अये अयं महा-
राजो दुर्योधन इत एवाभिवर्तते । य एषः,

ભાસનાટકચક્ર

દ્વિતીયાકેય

(નાન્દી પૂરી થયા પછી સૂત્રધાર દાખલ થાય છે.)

સૂત્રધાર :—સહેજ લાલનખથી જેણે આકાશમાં, નમુચિ
દૈત્યને વીધ્યો હતો તે ભગવાન ઉપેન્દ્ર(વિષ્ણુ)નો સમગ્ર
સંસારને માટે ઉત્સવરૂપ થયેલ આપનું રક્ષણ કરો. ૧.

હું આપ સન્નનોને આ પ્રમાણે નિવેદન કરું છું
અરે ! આ શું ? જ્યારે હું નિવેદન કરવામાં રોકાયો છું ત્યાં
શબ્દ સાંભળું છું.

(પડદા પાછળ)

હે દ્વારરક્ષકો, મહારાજ હુર્યોધન આજ્ઞા કરે છે.

સૂત્રધાર :—ભરાભર, બાણ્યું.

ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો (કૌરવો)નો પાંડવો સાથે વિરોધ લાલો
ચતાં હુર્યોધનની આજ્ઞાથી સેવક મંત્રણા માટે મલાગૃહની
ચયના કરે છે. (તૈયારી કરે છે.) ૨.

(ભય છે)

સ્થાપના

(પછી કાંચુકીય પ્રવેશ કરે છે)

કાંચુકીય :—હે દ્વારરક્ષકો, મહારાજ હુર્યોધન આજ્ઞા
કરે છે. આજે સપ્તમા રાજવીઓ સાથે મંત્રણા કરવા ઈચ્છું
છું. માટે સપ્તમા રાજવીઓને યોગ્યતાથી લાવો. (ફરીને, બોધને)
અરે, આ મહારાજ હુર્યોધન આ બાબત જ આવે છે, જે આ—

७४ श्यामो युवा सितदुकूलकृतोत्तरीयः
 सच्छत्रचामरवरो रचिताङ्गरागः ।
 श्रीमान् विभूषणमणिद्युतिरञ्जिताङ्गो
 नक्षत्रमध्य इव पर्वगतः शशाङ्कः ॥३॥
 (ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो दुर्योधनः ।)

दुर्योधनः—

४८ उद्धतरोपमिव मे हृदयं सहर्षं
 प्राप्तं रणोत्सवमिमं सहसा विचिन्त्य ।
 इच्छामि पाण्डवबले वरवारणाना-
 मुत्कृत्तदन्तमुसलानि मुखानि कर्तुम् ॥४॥

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः ! महाराजशासनात् समा-
 नीतं सर्वराजमण्डलम् ।

दुर्योधनः—सम्यक् कृतम् । प्रविश त्वमवरोधनम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः) ।

दुर्योधनः—आर्यौ वैकर्णवर्षदेवौ ! उच्यताम्—अस्ति ममै-
 कादशाक्षौहिणीवलसमुदायः । अस्य कः सेनापतिर्भवितुमर्हति । किं
 किमाहतुर्भवन्तौ—महान् खल्वयमर्थः । मन्त्रयित्वा वक्तव्यमिति ।
 सदृशमेतत् । तदागम्यतां मन्त्रशालामेव प्रविशामः । आचार्य
 अभिवादये । प्रविशतु भवान् मन्त्रशालाम् । पितामह अभिवादये ।
 प्रविशतु भवान् मन्त्रशालाम् । मातुल ! अभिवादये । प्रविशतु भवान्

સ્વામ, યુવાન, શ્વેત રેશમી વસ્ત્રના ઉત્તરીયને ધારણ કરનાર, ઉત્તમ છત્ર-આમરવાળો, અંગરાગ કરેલો, આબૂષણોના મણિઓની કાંતિથી ઝળહળતા અંગવાળો, સુંદર (દુર્યોધન) પૂર્ણિમાએ નક્ષત્રની મધ્યમાં રહેલા ચંદ્રની માફક ચોલે છે. ૨. (ત્યાર પછી ઉપર જણાવ્યા મુજબનો દુર્યોધન પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્યોધન :—

રોષ વધ્યો છે તેવું મારું હૃદય આનંદિત બન્યું છે. એકાએક રણનો ઉત્સવ આવી પડ્યો છે એમ જાણી પાંડવોના સૈન્યમાં ઉત્તમ હાથીઓને જેમાંથી મૂશળ સમા દંતશૂળો ઉખેડી નાંખ્યા છે તેવા (દંતહીન) મુખોવાળા કરવાની ઈચ્છા રાખ્યું છું.

કાંચુકીય :—મહારાજનો જય થાઓ. મહારાજની આજ્ઞાથી સઘળા રાજાઓનો સમૂહ હાજર કરી દીધો છે.

દુર્યોધન :—સારું કર્યું. હવે તમે અંદર જાઓ.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા.

(જય છે)

દુર્યોધન :—હે આર્ય વેકર્ણ અને વધંદેવ, કહો-મારી પાસે અગિયાર અશ્વીહિણી સેનાનો સમૂહ છે. આનો સેનાપતિ થવા કેાણ ચોગ્ય છે? શું તમે અને શું કહો છો? ‘આ ઘણી મોટી બાબત છે. મંત્રણા કરીને કહેવું જોઈએ?’ જણાવર છે. તો આવો, મંત્રણા માટેના સલાખંડમાં દાખલ થઈએ. હે આચાર્ય, હું આપને વંદન કરું છું. આપ મંત્રણા માટેના સલાખંડમાં પ્રવેશ કરો. હે પિતામહ (બીભ્મ), હું આપને વંદન કરું છું. આપ મંત્રણા માટેના સલાખંડમાં દાખલ થાવ. હે મામા (શકુનિ), હું આપને પ્રણામ કરું છું. આપ

मन्त्रशालाम् । आर्यो वैकर्णवर्षदेवौ ! प्रविशतां भवन्तौ । भो भोः सर्व-
क्षत्रियाः स्वैरं प्रविशन्तु भवन्तः । वयस्य ! कर्ण ! प्रविशामस्तावत् ।

(प्रविश्य)

आचार्य एतत् कूर्मासनम्, आस्यताम् । पितामह ! एतत् सिंहा-
सनम्, आस्यताम् । मातुल ! एतच्चर्मासनम्, आस्यताम् । आर्यो वैक-
र्णवर्षदेवौ ! आसातां भवन्तौ । भो भोः सर्वक्षत्रियाः ! स्वैरमासतां
भवन्तः । किमिति किमिति महाराजो नास्त इति । अहो सेवा-
धर्मः । नन्दयमहमासे । वयस्य कर्ण ! त्वमप्यास्व । (उपविश्य ।)
आर्यो वैकर्णवर्षदेवौ ! उच्यताम्—अस्ति ममैकादशाक्षाहिणी-
बलसमुदयः । अस्य कः सेनापतिर्भवितुमर्हतीति । किमाहतुर्भवन्तौ
—अत्रभवान् गान्धारराजो वक्ष्यतीति । भवतु, मातुलेनाभिधीयताम् ।
किमाह मातुलः—अत्रभवति गाङ्गेये स्थिते कोऽन्यः सेनापतिर्भवि-
तुमर्हतीति । सम्यगाह मातुलः भवतु भवतु, पितामह एव भवतु ।
वयमप्येतदभिलषामः ।

सेनानिनादपटहस्यनशङ्कनादै-

२३५६ २३५७

शृण्डानिलाहतमहोदधिनादकल्पैः ॥

गाङ्गेयमूर्ध्नि पतितैरभिपेक्षितैः

साधं पतन्तु हृदयानि नराधिपानाम् ॥५॥

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । एष खलु पाण्डवस्कन्धा-
वाराद दौत्येनागतः पुरुषोत्तमो नारायणः ।

મંગલ્લા માટેના સલાખડમાં દાખલ થવા, હે આર્ય વૈકલ્પ
અને વર્ષદેવ, આપ બંને દાખલ થાવ. અરે હે સર્વ ક્ષત્રિયો,
આપ સ્વેચ્છા મુજબ દાખલ થાવ. હે મિત્ર કલ્પ, આપણે
દાખલ થઈએ ત્યારે.

(દાખલ થઈને)

હે આચાર્ય, આ કૂર્માચન છે ગિરાજો. હે પિતામહ
આ સિંહાસન છે ગિરાજો. હે મામા આ ચર્માચન છે ગિરાજો.
હે આર્ય વૈકલ્પ અને વર્ષદેવ, આપ બંને ગિરાજો. અરે હે
સર્વ ક્ષત્રિયો, ઈચ્છા મુજબ ગિરાજો. શું કહ્યું, શું કહ્યું.
'મહારાજ ગિરાજના નથી' અહો, (ધન્ય છે તમારા) સેવાધર્મને
તો આ હું બેસું છું. મિત્ર કલ્પ, તું પણ બેસ. (ગિરીને)
હે આર્ય વૈકલ્પ અને વર્ષદેવ, કહો કે-મારી પાસે અગિયાર
અક્ષૌહિણી સેનાનો સમૂહ છે. આનો સેનાપતિ થવા કોણ
ચોગ્ય છે ? તમે બે જણા શું કહો છો ? 'શ્રીમાન ગાંધારાજ
(શકુનિ) જગાળ આપે છે.' લલે, મામા કહે. મામા શું કહે
છે ?—'શ્રીમાન ગંગાપુત્ર લીખ ઉપસ્થિત હોય ત્યારે બીજો
કોણ સેનાપતિ થવા ચોગ્ય તે ?' મામાએ બરાબર કહ્યું—લલે,
લલે, (પતિમાહ લીખ જ સેનાપતિ) બંને, અમારી પણ એ
જ અભિલાષા છે.

પ્રચંડ પવનથી તારિત મહાસાગરના ઘૂલવાટ સમા,
સેનાપતિની ગર્જના, નગારાનો ગડગડાટ અને શંખના નાદ
સમા, ગંગાના પુત્ર લીખના મસ્તક પરથી પડેલા (અભિષેકના)
જળાની સાથે (દુશ્મન) રાજવીઓના હૃદયો નીચે પડો. ય.

(દાખલ થઈને)

કાંચુકીય :—મહારાજનો જય થાઓ. પાંડવોની છાવ-
ણીમાંથી આ દૂત ચર્મને પુરુષોત્તમ નારાયણ આવ્યા છે.

दुर्योधनः—मा तावद्भो बादरायण ! किं किं कंसभृत्यो
 दामोदरस्तव पुरुषोत्तमः । स गोपालकस्तव पुरुषोत्तमः । बार्हद्रथाप-
 हतविषयकीर्तिभोगस्तव पुरुषोत्तमः । अहो पार्थिवासन्नमाश्रितस्य
भृत्यजनस्य समुदाचारः । सर्गं खल्वस्य वचनम् । आः अपध्वंस ।

काञ्चुकीयः—प्रसीदतु महाराजः संभ्रमेण समुदाचारो
 विस्मृतः । (पादयोः पतति ।)

दुर्योधनः—संभ्रम इति । आः मनुष्याणास्त्येव संभ्रमः ।
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।

काञ्चुकीयः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

दुर्योधनः—इदानीं प्रसन्नोऽस्मि । क एष दूतः प्राप्तः ।

काञ्चुकीयः—दूतः प्राप्तः केशवः ।

दुर्योधनः—केशव इति । एवमेष्टव्यम् । अयमेव समुदाचारः । गो
 भो राजानः ! दौत्येनागतस्य केशवस्य किं युक्तम् । किमाहुर्भवन्तः ।
 अर्घ्यप्रदानेन पूजयितव्यः केशव इति । न मे रोचते ! ग्रहणमस्यात्र
 हितं पश्यामि ।

ग्रहणमुपगते तु वासुमद्रे
 हतनयना इव पाण्डवा भवेयुः ।

गतिमतिरहितेषु पाण्डवेषु

क्षितिरखिलापि भवेन्ममासपत्न्या ॥६॥

દુર્યોધન :—હે બાહરાયણ, એમ નહિ, શું કંઈનો નોકર દામોદર તારો પુરુષોત્તમ છે ? તે ગોવાળ તારો પુરુષોત્તમ છે ? બૃહદ્રથના પુત્ર (જરાસંધે) જેના દેશ, કીર્તિ અને ભોગો હરી લીધા છે તે તારો પુરુષોત્તમ છે ? અહો, રાજાની નજીક રહેનારા નોકરનો આ આચાર ! આની વાણી ગર્વવાળી છે. હર નીચ !

કાંચુકીય :—મહારાજ કૃપા કરો. ગલરાટને કારણે આચાર ભૂલાર્થ ગયો. (પગમાં પડે છે.)

દુર્યોધન :—ગલરાટ ? એહ. માણસોને ગલરાટ થાય ખરો. ઊભો થા, ઊભો થા.

કાંચુકીય :—મારા ઉપર કૃપા થઈ.

દુર્યોધન :—હવે હું ખુશ છું. આ કયો દૂત આવ્યો છે ?

કાંચુકીય :—કેશવ દૂત (થઈને) આવ્યો છે.

દુર્યોધન :—કેશવ એમ ? આજ યોગ્ય (રીતનો પરિચય) કહેવાય. આજ સભ્યતા છે. હે રાજાઓ, દૂત તરીકે આવેલા કેશવ માટે શું યોગ્ય છે ? આપ શું કહો છો ? ‘અર્ધ’ આપીને કેશવનું પૂજન કરવું જોઈએ.’ મને નથી ગમતું. એને કેદ કરવામાં જ હું અહીં હિંત જોઉં છું.

ત્યારે વાસુદેવ પકડાઈ જશે ત્યારે પાંડવો જાણે કે અંધળા (આંખો હરાઈ ગઈ છે તેવા) બની જશે ગતિ આશ્રય કે મતિ (બુદ્ધિ) વિનાના પાંડવો બનતાં શત્રુ વિનાની (આ) સમગ્ર પૃથ્વી મારી બની જશે. ૬.

अपि च योऽत्र केशवस्य प्रयुत्थास्यति, स ममा द्वादशसुवर्ण-
भारेण दण्ड्यः । तदप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः । को नु खलु ममाप्र-
त्युत्थानस्योपायः । हन्त दृष्ट उपायः । वादरायण ! आनीयतां स चित्र-
पटो ननु यत्र द्रौपदीकेशान्धरावर्कपणमालिखितम् । (अपवार्य) तस्मिन्
दृष्टिविन्यासं कुर्वन् नोत्थास्यामि केशवस्य ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य)
जयतु महाराजः । अयं स चित्रपटः ।

दुर्योधनः—ममाग्रतः प्रसारय' ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (प्रसारयति ।)

दुर्योधनः—अहो दर्शननीयोऽयं चित्रपटः । एषः दुःशासनो
द्रौपदीं केशहस्ते गृहीतवान् । एषा खलु द्रौपदी,
दुःशासनपरामृष्टा सम्भ्रमोत्फुल्ललोचना ।
राहुवधत्रान्तरगता चन्द्रलेखेव शोभते ॥७॥

एष दुरात्मा भीमः सर्वराजसमक्षमवमानितां द्रौपदीं दृष्ट्वा
प्रवृद्धामर्षः सभास्तम्भं तुल्यति । एषः युधिष्ठिरः,

सत्यधर्मधृणायुक्तो द्यूतविभ्रष्टचेतनः ।

करोत्यपाङ्गविक्षेपैः शान्तामपं वृकोदरम् ॥८॥

एष इदानीमर्जुनः,

रोषाकुलाक्षः स्फुरिताधरोष्ठ-

स्त्रणाग्र मत्वा रिपुमण्डलं तत् ।

અને જો કેશવ આવતાં (તેના મનમાં) કોઈ ઊભો થશે તો તેને હું બાર લાર સોનાનો દાંડ કરીશ. માટે આપ સહુ સાવધાન રહેજો. મારે ઊભા ન થવું પડે માટે કયો ઉપાય છે ? અરે ઉપાય જડ્યો. હે બાદરાયણ, પેલું ચિત્રપટ લાવ કે, જેમાં દ્રૌપદીના કેશ અને વસ્ત્ર જોશવાનું (દૃશ્ય) ચીતર્યું છે. (બાબુએ) તેની ઉપર નજર નાંખતો હું કેશવ માટે ઉઠીશ નહીં.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (બહાર જઈને, દાખલ થઈને) મહારાજનો જય થાવ. આ તે ચિત્રપટ.

દુર્યોધન :—મારી સામે ફેલાવ.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (ફેલાવે છે.)

દુર્યોધન :—અહો આ ચિત્રપટ જોવા લાયક છે. આ દુઃશાસને દ્રૌપદીને વાળમાંથી પકડી છે. આ દ્રૌપદી—

દુઃશાસને પરેશાન કરેલી, ગભરાટથી ફાટેલા ડોળાવાળી (વિકસેલા નેત્રવાળી) રાહુના મુખમાં રહેલી ચંદ્રની કળા જેવી શોભે છે. ૭.

સઘળા રાજવીઓની સામે અપમાનિત થયેલી દ્રૌપદીને જોઈને ખૂબ ગુસ્સે થયેલો આ દુરાત્મા ભીમ ચલા મંડપના ચાંલલાઓની ગણતરી કરી રહ્યો છે.

આ યુધિષ્ઠિર—

સત્ય, ધર્મ અને દયાથી યુક્ત, જુગાર રમવાથી હૃતચેતન બનેલા, નેત્રના ખૂણાની ચેષ્ટાઓથી (આંખના ઈશારાથી) ભીમનો ગુસ્સો શાંત કરી રહ્યા છે. ૮.

આ અર્જુન—

કોપથી વ્યાકુળ બનેલી આંખોવાળો, ક્ષેપિતા નીચલા હાઠવાળો, શત્રુના સમૂહને તણખલા સમાન ગણીને, બહુ કે

उत्सादयिष्यन्निव सर्वराज्ञः

शनैः समाकर्षति गाण्डिवज्याम् ॥९॥

एष युधिष्ठिरोऽर्जुनं निवारयति । एतौ नकुलसहदेवौ,

कृतपरिकरवन्धौ चर्मनिस्त्रिशहस्तौ

परुषितमुखरागौ स्पष्टदृष्टाधरोष्ठौ ।

विगतमरणशङ्कौ सत्वरं आतरं मे

हरिमिव मृगपोतौ तेजसाभिप्रयातौ ॥१०॥

एष युधिष्ठिरः कुमाराबुपेत्य निवारयति—

नीचोऽहमेव विपरीतमतिः कथं वा

रोषं परित्यजतमद्य भयानयज्ञौ ।

द्यूताधिकारमवमानममृष्यमाणाः

सत्त्वाधिकेषु वचनीयपराक्रमाः स्युः ॥११॥

एष गान्धारराजः—

अक्षान् क्षिपन् स कितवः प्रहसन् सगर्वं

सङ्कोचयन्निव मुदं द्विपतां स्वकीर्त्या ।

स्वैरासनो द्रुपदराजसुतां रुदन्तीं

काक्षेण पश्यति लिखत्यभिखं नयज्ञः ॥१२॥

एतावाचार्यपितामहौ तां हृष्ट्वा लज्जायमानौ पटान्तान्तर्हितमुखौ
स्थितौ । अहो अस्य वर्णाढ्यता । अहो भावोपपन्नता । अहो युक्त-
लेखता । सुव्यक्तमालिखितोऽयं चित्रपटः । प्रीतोऽस्मि । कोऽत्र ।

સઘળા રાજવીઓને જાણેડી નાંખવા ઈચ્છતો હોય તેમ ધીમે ધીમે ગાંડીવની પ્રત્યંચા ખેંચી રહ્યા છે. ૯.

આ યુધિષ્ઠિર અભુનને રોકી રહ્યો છે. આ નકુળ અને સહદેવ—

કમર કસી, ઢાલ અને તલવાર હાથમાં લઈ, કિલિષ્ટ મુખ કાંતિવાળા, નીચલો હોઠ કરડી રહેલા, મરણની શંકા વિનાના બનેલા, સિંહ પર ધસી આવેલા બે હરણના બચ્ચા જેવા, શીઘ્ર મારા ભાઈ તરફ ધસી જાય છે. ૧૦.

આ યુધિષ્ઠિર બંને કુમારોની નજીક જઈને તેમને રોકે છે—

હું જ નીચ છું. મારી મતિ ઉલટી થઈ ગઈ છે. ન્યાય અને અન્યાયને જાણનાર તમે આ વખતે કોધને ત્યજ દો. જુગારને લીધે ઉદ્ભવેલા અપમાનને સહન નહીં કરનારાઓ બળવાનોની અંદર નિંદનીય પરાક્રમવાળા બને છે. ૧૧.

આ ગંધારરાજ (શકુનિ)—

કપટી, પાસા ફેંકતો, ગર્વપૂર્વક હસતો, પોતાની કીર્તિથી શત્રુના આનંદને ઓછો કરતો, મરણ મુજબ બેઠેલો, નીતિને જાણનારો, (શકુનિ) ત્રાંસી નજરે રોતી દ્રૌપદીને જુએ છે અને સામે આકાશમાં (કાંઈકે જાણે કે) લખે છે. ૧૨.

આ બે આચાર્ય (દ્રોણ) અને પિતામહ (ભીષ્મ) તે (દ્રૌપદી) ને જોઈને, શરમાઈ જઈ, વસ્ત્રથી મુખ ઢાંકી રહ્યા છે. અહો આની રંગ સમૃદ્ધિ શું સુંદર છે? અહો ભાવોની યોગ્યતા કેવી છે! અહો રેખાઓ કેવી યોગ્ય છે! આ ચિત્રપટ સ્તરી રીતે ચીતર્યું છે. હું ખુશ થયો છું. કોણ છે અહીં?

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः ।

दुर्योधनः—बादरायण ! आनीयतां स विहगवाहनमात्रविस्मितो
दूतः ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः ! (निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण !

प्राप्तः किलाद्य वचनादिह पाण्डवानां

दौत्येन भृत्य इव कृष्णमतिः स कृष्णः ।

श्रोतुं सखे ! त्वमपि सज्जय कर्ण ! कर्णौ

नारीमृद्नी वचनानि युधिष्ठिरस्य ॥१३॥

(ततः प्रविशति वासुदेवः काञ्चुकीयश्च ।)

वासुदेवः—अद्य खलु धर्मराजवचनाद् धनञ्जयाकृत्रिममित्रतया
चाहवदर्पमनुक्तग्राहिणं सुयोधनं प्रति मयाप्यनुचितदौत्यसमयोऽनु
ष्ठितिः । अथ च,

कृष्णापराभवभुवा रिपुवाहिनीभ-

कुम्भस्थलीदलनतीक्ष्णगदाधरस्य ।

भीमस्य कोपशिखिना युधि पार्थपत्नि-

चण्डानिलैश्च कुरुवंशवनं विनष्टम् ॥१४॥

इदं सुयोधनशिविरम् । इह हि,

आवासाः पार्थिवानां सुरपुरसदृशाः स्वच्छन्दविहिता

विस्तीर्णाः शस्त्रशाला बहुविधकरणैः शस्त्रैरुपचिताः ।

કાંચુકીય :—મહારાજની જય થાવ.

દુર્યોધન :—હે બાહરાંયણ, કેવળ પક્ષીના વાહનથી આશ્ચર્ય પામતા પેલા દૂતને લાવ.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જાય છે.)

દુર્યોધન :—હે મિત્ર કર્ણ,

કાળી બુદ્ધિનો તે કૃષ્ણ પાંડવોના વચનથી આજે નોકરની જેમ દૂત બની ને આવ્યો છે. હે મિત્ર કર્ણ, યુધિષ્ઠિરનાં સ્ત્રીઓ જેવાં કેમળ વચનો સાંભળવા માટે તારા કાન સરવા કર. ૧૩.

(પછી વાસુદેવ અને કાંચુકીય દાખલ થાય છે.)

વાસુદેવ :—આજે ધર્મ રાજાની આજ્ઞાથી અને અર્જુનની નૈસર્ગિક મિત્રતાથી મારે યુદ્ધના અભિમાનવાળા, (કાંઈનું) કહેલું નહીં સાંભળનાર, દુર્યોધન પાસે અયોગ્ય દૂતપણું કરવા માટે આવવું પડ્યું છે. અને વળી—

દ્રૌપદીના અપમાનથી ઉદ્બલવેલા, દુશ્મનોની સેનાના હાથીઓના ગંડસ્થલ ચીરી નાંખનારી ઉગ્ર ગદા ધારણ કરનાર ભીમના ક્રોધરૂપી અગ્નિથી અને અર્જુનના બાણરૂપી પ્રયંત્ર પવનથી યુદ્ધમાં કુરુંવંશરૂપી વન નાશ પામી ચૂક્યું છે. ૧૪.

આ દુર્યોધનની છાવણી છે. અને અહીં,

રાજાઓના અમરાવતી જેવા નિવાસથાનો સ્વેચ્છાપૂર્વક રચવામાં આવ્યા છે; અનેક પ્રકારના સાધનેવાળા શસ્ત્રોથી રચેલી મોટી શસ્ત્રશાળા છે; અશ્વશાળામાં રહેલા ઉત્તમ ઘોડાઓ હણહણે છે; હાથીઓ ગર્જનાઓ કરે છે. આ

हेपन्ते मन्दुरास्थास्तुरगवरघटा बृहन्ति करिण

ऐश्वर्यं स्फीतमेतद् स्वजनपरिभवादासन्नविलयम् ॥१५॥

भोः !

दुष्टवादी गुणद्वेषी शठः स्वजननिर्दयः ।

सुयोधनो हि मां दृष्ट्वा नैव कार्यं करिष्यति ॥१६॥

भो बादरायण ! किं प्रवेष्टव्यम् ।

काञ्चुकीयः—अथ किमथ किम् । प्रवेष्टुमर्हति पद्मनाभः ।

वासुदेवः—(प्रविश्य) कथं कथं मां दृष्ट्वा सम्भ्रान्तः सर्वक्षत्रियाः

अलमलं सम्भ्रमेण । स्वैरमासतां भवन्तः ।

दुर्योधनः—कथं कथं केशवं दृष्ट्वा सम्भ्रान्तः सर्वक्षत्रियाः ।

अलमलं सम्भ्रमेण । स्मरणीयः पूर्वमाश्राविता दण्डः । नन्वहमाज्ञप्ता ।

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! किमास्ते ।

दुर्योधनः—(आसनात् पतित्वा आत्मगतम्) सुच्यक्तं प्राप्तं केशवः ।

उत्साहेन मतिं कृत्वाऽप्यासीनोऽस्मि समाहितः ।

केशवस्य प्रभावेण चलितोऽस्म्यासनादहम् ॥१७॥

अहो बहुमायोऽयं दूतः । (प्रकाशम्) भो दूत ! एतदासन-
मास्यताम् ।

वासुदेवः—आचार्य ! आस्यताम् । गाङ्गेयप्रमुखा राजानः ।
स्वैरमासतां भवन्तः । वयमप्युपविशामः । (उपविश्य) अहो दर्शनी-
योऽयं चित्रपटः । मा तावत् । द्रौपदीकेशवर्षणमत्रालिखतम् । अहो
नु खलु,

વિસ્તરેણું ઐશ્વર્યં સ્વજનોનો અનાદર કરવાને કારણે તરત જ નષ્ટ થનારું છે. ૧૫.

અરે એ

ખરાબ બોલનારો, ગુણોનો દ્રેષી, શક, સ્વજનો તરફ (નહાંય, એવો દુર્યોધન મને જોઈને કોઈ કાર્ય કરશે નહીં. ૧૬.

હે બાદરાજી, શું (મારે) પ્રવેશ કરવો જોઈએ ?

કાંચુકીયઃ—જરૂર, જરૂર. ભગવાન પદ્મનાભ, અંદર પ્રવેશ કરી શકે છે.

વાસુદેવ :—(દાખલ થઈને) કેમ મને જોઈને બધા ક્ષત્રિયો ગભરાઈ ગયા ! ગભરાયો નહીં. તમે બધ સ્વચ્છંદ—પૂર્વક બેસો.

દુર્યોધન :—કેમ કિશવને જોઈને બધા ક્ષત્રિયો ગભરાઈ ગયા ? ગભરાયો નહીં. પહેલા કચ્છેલા કહેલા ઢંડને યાદ કરો. (અહીં) હું આજ્ઞા કરનારો છું.

વાસુદેવ :—એ સુયોધન, બેસી કેમ રહ્યા છો ?

દુર્યોધન :—(આસન પરથી ખત્રી પડી, મનમાં) સાચે જ કેશવ આવી જ ગયા.

આવધાન થઈને ઉત્સાહથી ખુદ્ધિ (સ્થિર) કરી હું બેઠો છું, તો પણ કેશવના પ્રભાવથી હું આસન ઉપરથી ખત્રી પડ્યો. ૧૭.

અરે આ દૂત ખૂબ માયાવી છે. (મોટેથી) અરે દૂત, આ આસન, બેસ.

વાસુદેવ :— હે આચાર્ય, આપ બેસો, હે ભીષ્મ અને ધીમા રાત્રીએ સ્વેચ્છાપૂર્વક આસન ઉપર બેસો. અમે પણ બેસીએ છીએ. (બેસીને) અહો આ ચિત્રપટ જોવા જેવું છે. ના એમ નહીં. આમાં દ્રૌપદીના કેશ ખેંચાતા ચિતર્યા છે. અરે ખરેખર—

सुर्योधनोऽयं स्वजनावमानं पराक्रमं पश्यति बालिशत्वात् ।
को नाम लोके स्वयमात्मदोषमुद्घाटयेन्नष्टघृणः सभासु ॥१८॥

आः अपनीयतामेष चित्रपटः ।

दुर्योधनः—बादरायण ! अपनीयतां किल चित्रपटः ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (अपनयति ।)

दुर्योधनः—भो दूत !

धर्मात्मजो वायुसुतश्च भीमो भ्राताऽर्जुनो मे त्रिदशेन्द्रसनुः ।
यमौ च तावत्श्विसुतौ विनीतौ सर्वे सभृत्याः कुशलोपपन्नाः ॥१९॥

वासुदेवः—सदृशमेतद् गान्धारीपुत्रस्य । अथ किमथ किम् ।
कुशलिनः सर्वे । भवतो राज्ये शरीरे बाह्याभ्यन्तरे च कुशलमनामयं
च पृष्ट्वा विज्ञापयन्ति युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः—

अनुभूतं महद् दुःखं सम्पूर्णं समयः स च ।

अस्माकमपि धर्म्यं यद् दायार्थं तद् विभज्यताम् ॥२०॥

इति ।

दुर्योधनः—कथं कथं दायार्थमिति ।

वने पितृव्यो मृगयाप्रसङ्गतः

कृतापराधो मुनिशापमाप्तवान् ।

तदाप्रभृत्येव स दारनिस्पृहः

परात्मजानां पितृतां कथं व्रजेत् ॥२१॥

वासुदेवः—पुराविदं भवन्तं पृच्छामि ।

विचित्रवीर्यो विषयी विपत्तिं

क्षणेय यातः पुनरग्निकायाम् ।

મૂર્ખાઈને કારણે સ્વજનના અપમાનનું પરાક્રમ આ સુયોધન ભેઈ રહ્યો છે. દયા વગરનો કયો (માણુસ આ) જગતમાં સલા વચ્ચે પોતાના હોયોને ઉઘાડા કરશે ? ૧૮.

હટ, આ ચિત્રપટને ફર કરો.

દુર્યોધન :—હે બાદશાયણ, ચિત્રપટ લઈ જાઓ.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (લઈ જાય છે.)

દુર્યોધન :—હે ફત,

ધર્મપુત્ર (યુધિષ્ઠિર), વાયુપુત્ર ભીમ, ઇન્દ્રનો પુત્ર એવો મારો બાઈ અર્જુન અને અશ્વિનીકુમારના પુત્રો, વિનયી એવા નકુલ-સહદેવ સહુ સેવકેસહિત કુશળ તો છે ને ! ૧૯.

વાસુદેવ :—ગાંધારીના પુત્ર માટે (આવો પ્રશ્ન કરવો તો) યોગ્ય છે. બરોબર, સહુ કુશળ છે. તમારા રાજ્યમાં, દેશમાં, ઘેર અને બહાર કુશળ અને નિરોગીતાનો પ્રશ્ન કરી યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવો નિવેદન કરે છે.

(અમે) મોટું દુઃખ ભોગવ્યું અને શરત પૂરી થઈ. ધર્મથી જે અમારો દાયલાગ (કુળધનમાં લાગ) હોય તે વિલાજીત કરી આપો. ૨૦.

દુર્યોધન :—દાયલાગ કેવો !

વનમાં શિકાર સમયે અપરાધ થનાં કાકા(પાંડુ)ને મુનિનો શાપ મળ્યો. ત્યારથી પત્નીની બાળતમાં નિઃસ્પૃહ બન્યા. બીજાઓથી ઉત્પન્ન થયેલાનાં તે પિતા કેવી રીતે બને ? ૨૧.

વાસુદેવ :—ભૂતકાળને જાણુકાર એવા આપને હું પૂછું છું—

વિષયી વિચિત્રવીર્ય ક્ષય રોગથી મરણ પામ્યો. પછી

व्यासेन जातो धृतराष्ट्र एष
लभते राज्यं जनकः कथं ते ॥२२॥

मा मा भवान्

एवं परस्परविरोधविवर्धनेन
शीघ्रं भवेत् कुसकुलं नृप ! नामशेषम् ।
तत् कर्तुमर्हति भवानपकृष्य रोपं
यत् त्वां युधिष्ठिर मुखाः प्रणयाद् ब्रुवन्ति ॥२३॥

दुर्योधनः—भो दूत ! न जानाति भवान् राज्यव्यवहारम् । ७२

राज्यं नाम नृपात्मजै सहृदयैजित्वा रिपून् भुज्यते
तल्लोके न तु याच्यते न तु पुनर्दीनाय वा दीयते ।
काङ्क्षा चेन्नृपतित्वमाप्तुमचिरात् कुर्वन्तु ते साहसं
स्वैरं वा प्रविशन्तु शान्तमतिभिर्जुष्टं शमायाश्रमम् ॥२४॥

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! अलं बन्धुजने परुषमभिधातुम् ।

पुण्यसञ्चयसम्प्राप्तमधिगम्य नृपश्रियम् ।

वञ्चयेद् यः सुहृद्वन्धून् स भवेद् विफलश्रमः ॥२५॥

दुर्योधनः—

स्यालं तव गुरोर्भूषं कंसं प्रति न ते दया ।

कथमस्माकमेवं ग्यात् तेषु नित्यापकारिषु ॥२६॥

वासुदेवः—अलं तन्महोपतो ज्ञातुम् ।

અંગિકામાં વ્યાસથી હિતપન્ન થયેલાં તારા આ પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર-
ને રાજ્ય કેવી રીતે મળે ? ૨૨.

આપ એમ કહેશો નહીં.

હે રાજા, આમ પરસ્પર વિરોધ વધારવાથી કુરુકુલ
જલદી નામશેય બની જશે. માટે, યુધિષ્ઠિર વગેરે પ્રેમથી જે
કહે છે તે ઢોધ દૂર કરીને આપે કરવું જોઈએ. ૨૩.

દુર્યોધન :—હે દૂત, આપ રાજ્યનેા વ્યવહાર જાણતા
નથી.

શત્રુઓને મારીને સહુદય રાજકુમારેા રાજ્ય લોગવે છે;
તે (રાજ્ય આ) લોકમાં માંગવામાં નથી આવતું કે ગરીબને
આપવામાં નથી આવતું. જો રાજા બનાવાની ઈચ્છા હોય તો
તેઓ જલદી સાહસ કરે અથવા શાંત મતિવાળા મુનિઓથી
સેવાયેલા આશ્રમમાં શાંત માટે સ્વેચ્છા પૂર્વક પ્રવેશ કરે. ૨૪.

વાસુદેવ :—હે સુયોધન, બાઈઓ તરફ કઠોર કહેવાનું
અંધ કરેા.

પુણ્યના પુંજથી પ્રાપ્ત થતી રાજ્ય લક્ષ્મીને મેળવીને જે
મિત્રો અને બંધુઓને છેતરે છે તેનેા પરિશ્રમ નિષ્ફળ
જાય છે. ૨૫.

દુર્યોધન :—

તારા બાપના સાળા કંસ તરફ તને દયા ન હતી તો
પછી હંમેશ (અમારું બૂરું કરનાર તે પાંડવો તરફ (અમને
દયા) કેવી રીતે થાય ? ૨૬.

વાસુદેવ :—તે કેવળ મારા દોષથી થયું એમ માનશો
નહીં.

कृत्वा पुत्रवियोगार्तां बहुशो जननीं मम ।

वृद्धं स्वपितरं वद्ध्वा हतोऽयं मृत्युना स्वयम् ॥२७॥

दुर्योधनः—सर्वथा वञ्चितस्त्वया कंसः । अल्मात्मस्त्वयेन । न शौर्यमेतत् । पश्य,

जामातुनाशव्यसनाभितप्ते रोषाभिभूते मगधेश्वरेऽथ ।

पलायमानस्य भयातुरस्य शौर्यं तदेतत् क्व गतं तवासीद् ॥२८॥

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! देशकालावस्थापेक्षि खलु शौर्यं

नयानुगामिनाम् । इह तिष्ठतु तावदमस्मद्गतः परिहांसः । स्वकार्यमनु-
ष्ठीयताम् ।

कर्तव्यो भ्रातृषु स्नेहो विस्मर्तव्या गुणेतराः ।

सम्बन्धो बन्धुभिः श्रेयाँल्लोकयोरुभयोरपि ॥२९॥

दुर्योधनः—

देवात्मजैर्मनुष्याणां कथं वा बन्धुता भवेत् ।

पिष्टपेषणमेतावत् पर्याप्तं छिद्यतां कथा ॥३०॥

वासुदेवः—(आत्मगतम्)

प्रसाद्यमानः साम्नाऽयं न स्वभावं विमुञ्चति ।

हन्त संक्षोभयाम्येनं वचोभिः परुषाक्षरैः ॥३१॥

(प्रकाशम्) भोः सुयोधन ! किं न जानीषेऽर्जुनस्य बलपराक्रमम् ।

दुर्योधनः—न जाने ।

મારી માતને અનેકવાર પુત્રો (ને મારી નાખી તેઓ) ના વિયોગથી દુઃખી કરીને, પોતાના ઘરડાં માતાપિતાને બાંધીને આ (કંસ) જાતે જ મૃત્યુથી માર્યો ગયો. ૨૭.

દુર્યોધન :—તે કંસને સંપૂર્ણપણે છેતર્યો છે. પોતાના વખાણુ રહેવા દે. એ વીરતા નથી. જો—

જમાઈનો નાશ થવાથી દુઃખી થયેલો જરાસંઘ ગુસ્સે થતાં ડરીને તું પલાયન કરી ગયો ત્યારે તારી વીરતા ક્યાં ગઈ હતી? ૨૮.

વાસુદેવ :— હે સુયોધન, નીતિહીની વીરતા દેશ, કાળ અને સ્થિતિને અનુરૂપ હોય છે. આંપણું પરિકાસ અહીં જ રહે. તું તારું પોતાનું કામ કર.

ભાઈઓ સાથે પ્રેમ કરવો જોઈએ. તેઓના અવગુણો (દોષ) ભૂલી જવા જોઈએ. જાને લોકમાં પણ ભાઈઓ સાથેના સંબંધ કલ્યાણકારી છે. ૨૯.

દુર્યોધન :—

દેવતાઓના પુત્રોનો માનવીઓ સાથે જ્ઞાતૃભાવ કેવી રીતે થાય? આટલું પિટપેપણુ ખૂરતું છે. વાત અહીં કાપી નાંખો. ૩૦.

વાસુદેવ :— (આત્મગત)

સામથી સંતુષ્ટ કરાતો આ દુર્યોધન સ્વભાવ છોડતો નથી. ચાલ હવે કર્કશ અક્ષરોવાળા વચનોથી હું તેને શુભિત કરું. ૩૧.

(મોટેથી) હે સુયોધન, શું તું અર્જુનના બળ અને પરાક્રમને નથી જાણતો?

દુર્યોધન :—નથી જાણતો.

वासुदेवः—भोः ! श्रूयतां,

कैरातं वपुरास्थितः पशुपतिर्युद्धेन संतोषितो

वह्नेः स्वाण्डवमञ्जतः सुमहती वृष्टिः शरैश्छादिता ।

देवेन्द्रार्तिकरा निवातकवचा नीताः क्षयं लीलया

नन्वेकेन तदा विराटनगरे भीष्णादयो निर्जिताः ॥३२॥

अपि च, तवापि प्रत्यक्षमपरं कथयामि ।

ननु त्वं चित्रसेनेन नीयमानो नभस्तलम् ।

विक्रोशन घोपयात्रायां फाल्गुनेनैवमोक्षितः ॥३३॥

किं बहुना,

दातुमर्हसि मद्राक्ष्याम् राज्यार्धं धृतराष्ट्रज ! ।

अन्यथा सागरान्तां गां हरिष्यन्ति हि पाण्डवाः ॥३४॥

दुर्योधनः—कथं कथम् । हरिष्यन्ति हि पाण्डवाः ।

प्रहरति यदि युद्धे मारुतो भीमरूपी

प्रहरति यदि साक्षात् पार्थरूपेण शक्रः ।

परुषचनदक्ष ! त्वद्वचोभिर्न दास्ये

तृणमपि पितृभुक्ते वीर्यगुप्ते स्वराज्ये ॥३५॥

वासुदेवः—भोः कुरुकुलकलङ्कमृत । अयशोलुब्ध ! वयं किल

तृणान्तराभिभाषकाः ।

दुर्योधनः—भो गोपालक ! तृणान्तराभिभाष्यो भवान् । २८

अवस्थां प्रमदां हत्वा हयं गोवृषमेव च ।

मल्लानपि मुनिर्लज्जो वक्तुमिच्छसि साधुभिः ॥३६॥

વાસુદેવ :—અરે સાંભળ,

તેણે કિરાતના દેહમાં રહેલા ભગવાન શિવને યુદ્ધથી સંતોષ્યા છે. જ્યારે અગ્નિ ખાંડવ વનને બાળતો હતો ત્યારે ભારે વૃષ્ટિને બાણથી રોકી હતી. ઈન્દ્રને પરેશાન કરતા નિવાત-કવચો (નામના રાક્ષસોનો) રમત માત્રમાં નાશ કર્યો અને તેણે એકલાએ વિરાટ નગરમાં ભીષ્મ વગેરેને હરાવ્યા હતા. ૩૨.

અને વળી તને પણ પ્રત્યક્ષ (અનુભવેલી) એવી બીજી વાત કહું છું.

ચિત્રસેન તને આકાશમાં ઉઠાવી જતો હતો ત્યારે ઘોષ-યાત્રામાં અર્જુને જ (તને) છોડાવ્યો હતો. ૩૩.

વધારે તો શું કહું?—

હે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર, મારા કહેવાથી તારે અર્ધું રાજ્ય આપી દેવું યોગ્ય છે. નહીં તો પાંડવો સાગર સુધીની સમ-સ્ત પૃથ્વી (તારી પાસેથી બળથી) હરી લેશે. ૩૪.

દુર્યોધન :—કેમ ? કેમ ? પાંડવો હરી લેશે. ?

જો યુદ્ધમાં ભીમનું રૂપ લઈને વાયુ પ્રહાર કરે. કે અર્જુનના રૂપમાં સાક્ષાત ઈન્દ્ર પ્રહાર કરે તો પણ હે કઠોર બચન બોલવામાં નિષ્ણાત (વાસુદેવ), તારા કહેવાથી મારા પિતાએ લોગવેલી અને (મેં મારા) બળથી સંરક્ષેલી પૃથ્વી-માંથી એક તણખલું પણ નહીં આપું. ૩૫.

વાસુદેવ :—હે કુરુઓના કુળમાં, કલંકરૂપ બનેલા, અપ-યશના લોભિયા, આપણે શું તણખલાની વાત કરીએ છીએ ?

દુર્યોધન :—હે ગોવાળ, તારી સાથે તો તણખલું વચ્ચે રાખીને જ વાત કરવી જોઈએ.

અવધ્ય સીને, ઘોડાને, બળદને અને મલ્લોને પણ મારીને, લજ્જાહીન બની તું (મારા જેવા) સમજનો સાથે વાત કરવાની ઈચ્છા રાખે છે ! ૩૬.

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! ननु क्षिपसि माम् ।

दुर्योधनः—आः, अभाष्यस्त्वम् ।

अहमवधृतपाण्डरातपत्रो

द्विजवस्हस्तधृताम्बुसिक्तमूर्धा ।

अवनतनृपमण्डलानुयात्रैः

सह कथयामि भवद्विधैर्न भाषे ॥३७॥

वासुदेवः—न व्याहति किल मां जयोधनः । भोः ।

शठ ! वान्धावनिःस्नेह ! काक ! केकर ! पिङ्गल ! ।

त्वदर्थात् कुरुवंशोऽयमचिरान्नाशमेष्यति ॥३८॥

भो भो राजानः ! गच्छामस्तावत् ।

दुर्योधनः—कथं यास्यति किल केशव । दुःशासन ! दुर्मर्षण !

दुर्मुख ! दुर्बुद्धे ! दुष्टेश्वर ! दूतसमुदाचारमतिक्रान्तः केशवो बध्यताम् ।

कथमशक्ताः । दुःशासन ! न समर्थः खल्वसि ।

करितुर्गनिहन्ता कंसहन्ता स कृष्णः

पशुपकुलनिवासादानुजीव्यानभिज्ञः ।

हृतधुजधलवीर्यः पार्थिवानां समक्षं

स्ववचनकृतदोषो बध्यतामेपशीघ्रम् ॥३९॥

अयमशक्तः । मातुल ! बध्यतामयं केशवः । कथं पराङ्मुखः

पतति । भवतु, अहमेव पादैर्बध्नामि । (उसर्पति ।)

वासुदेवः—कथं बद्धुकामो मां किल सुयोधनः । भवतु,

सुयोधनस्य सामर्थ्यं पश्यामि । (विश्वरूपमास्थितः ।)

વાસુદેવ :—હે સુયોધનાં! ખરે મારું અપમાન કરે છે તું!

દુર્યોધન :—અરે તું વાત કરવા યોગ્યા જ નથી.

ઉચ્ચવળ છત્રને ધારણ કરનાર, શ્રેષ્ઠ ગ્રાહ્યોના હાથે ધારણ કરેલા જળથી અભિષિખ્ત મસ્તકવાળો હું, ‘મારા નમેલા રાજાઓના મંડળને અનુસરનાર (નોકર જેવા) તારા સાથે વાત નહીં કરું’ એમ કહું છું. ૩૭.

વાસુદેવ :—મારી સાથે સુયોધન નથી બોલતો ? અરે—

હે શક, ભાઈઓ તરફ સ્નેહ વિનાના, કાગડા, માંજરા, વાંદરા, તારે લીધે આ કુરુવંશ જલદીથી નાશ પામશે. ૩૮.
અરે હે રાજવંશો! આ અમે આહ્યા.

દુર્યોધન :—કેમ કેશવ જાય છે ? હે હં:શાસન, હે હુર્મર્ષણ, હે હુર્મુખ, હે હુણુદ્ધિ, હે હુષ્ટેશ્વર, હૂતોના આચારનું અતિ-કેમણ કરનાર, કેશવને પકડી લો. કેમ તમારામાં તાકાત નથી ? હં:શાસન તું શક્તિમાન નથી ?

હાથી અને ઘોડાને મારનાર, કંઠને હણનાર, ગોવાળી-યાઓના કુળમાં રહેવાથી શિષ્ટાચારને નહીં જાણનાર, હણાઈ ગયેલા બાહુબળવાળા, પોતાના વચનથી દોષિત થયેલા આ કૃષ્ણને રાજાઓની સામે જલદીથી બાંધી લો. ૩૯.

એનામાં તાકાત નથી. હે મામા, આ કેશવને બાંધી લો. કેમ ઉલટા મોઢે પડે છે ? વારું હું જ પાશથી તેને બાંધી લઉં છું. (નજીક જાય છે.)

વાસુદેવ :—શું મને બાંધવાની ઇચ્છાવાળો સુયોધન આવે છે ! લલે હું સુયોધનની શક્તિ જોઉં ! (વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે.)

દુર્યોધન :—હે દૂત !

જે તું ચારેબાજુ દેવમાયા કે પોતાની માયાની રચના કર, અથવા દુર્નિવાર્ય એવા દેવોના શસ્ત્રોથી પ્રહાર કર, (પણે) ઘોરો, હાથી કે આખલો મારવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અભિ-વાનવાળા તને રાજાઓના સમૂહની વચમાં આજે હું બાંધીશ. ૪૦.

અરે ! જાણો રહે હવે. કેમ કેશવ દેખાતો નથી. આ કેશવ છે. વાહ કેશવ કેટલી દ્રંકો થઈ ગયો ! અરે જાણો રહે હવે. કેમ કેશવ દેખાતો નથી ! આ કેશવ છે. અરે ! કેશવ કેટલો લાંબો છે ! કેમ કેશવ દેખાતો નથી, આ રહ્યો કેશવ. મંત્રશાળામાં બધે કેશવો જ છે. હવે હું શું કરું ? બરાબર, જાણું, હે રાજાઓ, તમે દરેક જણ એક એક કેશવને બાંધો. કેમ જાતે જ દોરડાથી બાંધાઈને (બધા રાજાઓ (નીચે) પડે છે. શાબાશ ! જાહુગર શાબાશ.

મારા ધનુષ્યની અંદરથી નીકળેલી બાણોની જાણથી વીધાઈને પડતી ધારામાંથી નીકળતા લોહીથી ખરડાયેલા સર્વ અંગોવાળા, છાવણીમાં આવેલા તને, આંધ્રથી ભરેલી આંખવાળા અને નિશ્વાસ નાંખતા પાંડવો (ભલે) જીવે. ૪૧.
(આલ્સો જાય છે.)

વામ્બુદેવ :—ભલે પાંડવોનું કાર્ય હું જ પાર પાડું છું. હે મુદર્શન, આમ આવ.

(પછી મુદર્શન પ્રવેશ કરે છે.)

મુદર્શન :—હું હાજર છું.

અત્યંત કૃપા કરનાર ઇશ્વરની વાણી સાંભળીને વાહજોના સમૂહથી અટકાવ્યું છતાં હું અહીં દોડતો આવ્યો. કમળ

कस्मिन् खलु प्रकुपितः कमलायताक्षः
कस्याद्य मूर्धनि मया प्रविजृम्भितव्यम् ॥४२॥

क नु खलु भगवान् नारायणः ।

अव्यक्तादिरचिन्त्यात्मा लोकसंरक्षणोद्यतः ।

एकोऽनेकवपुः श्रीमान् द्विपद्मलनिषूदनः ॥४३॥

(विलोक्य) अये अयं भगवान् हस्तिनापुरद्वारे दूतसमुदाचारेणो-
पस्थितः । कुतः खल्वापः, कुतः खल्वापः । भगवति आकाशगङ्गे ।
आप्लावत् । हन्त मवति । (आचन्योपसृत्य) जयतु भगवान्
नारायणः । (प्रणमति ।)

वासुदेवः—सुदर्शन ! अप्रतिहतपराक्रमो भव ।

सुदर्शनः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

वासुदेवः—दिष्ट्या भवान् कर्मकाले प्राप्तः !

सुदर्शनः—कथं कथं कर्मकाल इति । आज्ञापयतु भगवाना-
ज्ञापयतु ।

किं मेरुमन्दरकुलं परिवर्तयामि

संक्षोभयामि सकलं मङ्गलालयं वा ।

नक्षत्रवंशमखिलं भुवि पातयामि

नागवयमस्ति मम देव ! तव प्रसादात् ॥४४॥

वासुदेवः—भो. सुदर्शन ! इतस्तावन् । भोः सुयोधन !

यदि लङ्गजलं वा कन्दरं वा गिरीणां

प्रहगगचरितं वा पापुमार्गं प्रयासि ।

સમાન વિશાળ નેત્રવાળા (શ્રીકૃષ્ણ) ખરેખર કેની પર શુભે થાય છે ? આજે મારે કેના મસ્તક પર તૂટી પડવાનું છે ? ૪૨.

અરે ! ભગવાન નારાયણ ક્યાં છે ?

જેમનું આદિ (આરંભ) અવ્યક્ત છે, આત્મા અચિન્ત્ય છે, સંસારનું સંરક્ષણ કરવા ઉદ્યમશીલ છે, એક છતાં

અનેક દેહ ધારણ કરનાર છે, દુર્લભનોના સમૂહનો નાશ કરનારા આ શ્રીમાન (અહીં ઊભા છે.) ૪૩.

(જોઈને) અરે આ ભગવાન હસ્તિનાપુરના દ્વારે દૂતના વેશમાં ઊભા છે. પાણી આપો. ઓહ (પાણી) અરે છે, (આચમન કરીને, નજીક જઈને), ભગવાન નારાયણનો વિજય થાવ. (પ્રણામ કરે છે.)

વાસુદેવ :—હે મુદર્શન, (કોઈથી પણ) ન રોકી શકાય તેવા પરાક્રમવાળો થા.

મુદર્શન :—મારા પર કૃપા થઈ.

વાસુદેવ :—આનંદની વાત છે કે તું કામના સમયે આવી મળ્યો.

મુદર્શન :—કયા કામનો સમય છે ? આજ્ઞા આપો ભગવાન આજ્ઞા આપો.

શું મેરૂ અને મંદરના પર્વત ઉખેડી નાંખુ ? અથવા સમગ્ર સાગરને કુણ્ઠ બનાવું ? આખા નક્ષત્ર મંડળને પૃથ્વી પર પછાડું ? હે દેવ આપની કૃપાથી મારે માટે કશુંય અશક્ય નથી ? ૪૫.

વાસુદેવ :—હે મુદર્શન, આમ આવ. હે મુયોધન.

ખારા સમુદ્રમાં કે પર્વતની ગુફામાં કે અહોના સમૂદયી કરાતા વાયુના માર્ગમાં જઈશ, (પણ) મારા જાણીબજા

मम भुजवलयोगप्राप्तसंजातवेगं

भवतु चपल ! चक्रं कालचक्रं तवाद्य ॥४५॥

सुदर्शनः—भो सुयोधनहतक । (इति पुनर्विचार्य) प्रसीदतु प्रसी-
दतु भगवान् नारायणः ।

५२८ महाभारायनयनं कर्तुं जातस्य भूतले ।

अस्मिन्नेव गते देव ? ननु स्याद् विफलः श्रमः ॥४६॥

वासुदेवः—सुदर्शन ! रोपात् समुदाचारो नावेक्षितः । गम्यतां
स्वनिलयमेव ।

सुदर्शनः—यदाज्ञापयति भगवान् नारायणः । कथं कथं गोपा-
लक इति । त्रिचरणातिक्रान्तत्रिलोको नारायणः स्वस्वत्रभवान् ।
शरणं ब्रजन्तु भवन्तः । यावद् गच्छामि । अये एतद् भगवादायुधवरं
शास्त्रं प्राप्तम् ।

तनुमृदुललिताङ्गं स्त्रीस्वभावोपपन्नं

हरिकरधृतमध्यं शत्रुसङ्घैककालः ।

कनकखचितपृष्ठं भाति कृष्णस्य पादर्वे

नवसलिलदपाद्वं चारुविद्युल्लतेव ॥४७॥

भो भोः ! शास्त्रं, प्रशान्तरोपो भगवान् नारायणः । गम्यतां
स्वनिलयमेव । हन्तनिवृत्तः । यावद् गच्छामि । अये इयं कौमोदकी प्राप्ता

मणिकनकविचित्रा चित्रमालोत्तरीया

सुरसिगुणगात्रध्वंसने जाततृष्णा ।

गिरिवरतरूपा दुर्निवारातिवीर्या

ब्रजति नभसि शीघ्रं मेघवृन्दानुयात्रा ॥४८॥

સંયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા વેગવાળું આ ચક્ર હે ચંચળ ! તારું આજે કાળચક્ર બની રહ્યો. ૪૫.

સુદર્શન :—હે હુષ્ટ હુર્યોધન, (ફરી વિચારીને)

હે ભગવાન નારાયણ, પ્રસન્ન થાવ, પ્રસન્ન થાવ.

હે દેવ, પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવા માટે ભૂતલ ઉપર આપે જન્મ લીધો છે. આ (રીતે હુર્યોધન મરી) જશે તો તમારો બધો પરિશ્રમ નિષ્ફળ જશે. ૪૬.

વાસુદેવ :—હે સુદર્શન, કોપને કારણે આચારને ગણ-કાર્યો નહીં. તું તારા નિવાસસ્થાનમાં જ જા.

સુદર્શન :—જેવી ભગવાન નારાયણની આજ્ઞા. શું શું 'ગોવાળ ?' ત્રણ પગલામાં ત્રણ લોક ઓળંગી જનાર આ શ્રીમાન નારાયણ છે. તમે તેમના શરણે જાવ, હું જાઉં છું. અરે, આ ભગવાનનું ઉત્તમ આયુધ શારંગ (ધનુષ્ય) આવ્યું.

નમણા, કોમળ અને લલિત અંગવાળું, સ્ત્રી જેવા સ્વભાવવાળું, વિષ્ણુના હાથ વડે વચમાંથી પકડવામાં આવેલું, શત્રુઓના સમૂહ માટે એકમાત્ર કાળરૂપ, પાછળના ભાગમાં સેનાથી જરેલું આ ધનુષ્ય શ્રીકૃષ્ણની બાજુમાં નવ મેઘની નજીક રહેલી સુંદર વીજળીની વેલી જેવું શોભે છે. ૪૭.

એરે હે શારંગ, ભગવાન નારાયણનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો માટે પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જ જાવ. હવે હું જાઉં છું, કેમ આ કૌમોદક્ષી (ગદા) આવી પહોંચી.

મણિ અને સોનાથી મઢેલી, સુંદર માળાઓરૂપી ઉત્તરીયને ધારણ કરનારી, દેવોના દુશ્મનના દેહના નાગ માટે ઉત્પન્ન થયેલી તૃણાવાળી, પ્રચંડ પહાડના પ્રાન્ત ભાગ જેવી અપ્રતિદત્ત પરાક્રમવાળી આ ગદા વાદળોના સમૂહથી અનુચરતી આકાશમાં જાય ! ૪૮.

हे कौमोदकि ! प्रशान्तरोपो भगवान् नारायणः । हन्त
निवृत्ता । यावद् गच्छामि । अये अयं पाञ्चजन्यः प्राप्तः ।

पूर्णेन्दुकुन्दकुमुदोदरहारगौरो

नारायणाननसरोजकृतप्रसादाः ।

यस्य स्वनं प्रलयसागरघोषतुल्यं

गर्भा निशम्य निपतन्म्यसुराङ्गनानाम् ॥४९॥

हे पाञ्चजन्य ! प्रशान्तरोपो भगवान् । गम्यताम् । हन्त
निवृत्तः । अये नन्दकासिः प्राप्तः ।

वनिताविप्रहो युद्धे महासुरभयङ्करः ।

प्रयाति गगने शीघ्रं महोल्केव विभात्ययम् ॥५०॥

हे नन्दक ! प्रशान्तरोपो भगवान् । गम्यताम् । हन्त निवृत्तः ।
यावद् गच्छामि । अये एतानि भगवादायुधवराणि ।

सोऽयं खड्गः खरांशोरपहसिततनुः स्वैः करैर्नन्दकाख्यः

सेयं कौमोदकी या सुररिपुकठिनोरःस्थलक्षोददक्षा ।

सैषा शार्ङ्गाभिधाना प्रलयघनखज्यारवा चापरेखा

सोऽयं गम्भीरघोषः शशिकरविशदः शङ्खराट् पाञ्चाजन्यः ॥५१॥

हे शार्ङ्ग ! कौमोदकि ! पाञ्चजन्य !

दैत्यान्तकचन्दक ! शत्रुवहे ! ।

प्रशान्तरोपो भगवान् मुरारिः

स्वस्थानमेवात्र हि गच्छ तावत् ॥५२॥

હે કૌમોદકિ, ભગવાન નારાયણનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો. હાથ (ગદા) ગઈ. હવે હું જાઉં છું. અરે આ પાંચજન્ય આવ્યો.

પૂર્ણચંદ્ર, મોગરો, કમળના મધ્ય ભાગ અને હાર જેવો શ્વેત, નારાયણના મુખરૂપી કમળનો કૃપાપાત્ર જેના પ્રલય સમયે સાગરના ઘોષ સમાન નાદને સાંભળીને અસુરોની સ્ત્રીઓના ગર્ભ થકી જાય છે. ૪૯.

હે પાંચજન્ય ! ભગવાનનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો છે માટે (પાછા) જાવ. હાથ ગયા, અરે નંદક તલવાર આવી પહોંચી.

સુંદરીનો દેહ ધારણ કરનારી, સુદ્ધમાં મોટા અસુરોને (પણ) લય ઉપજાવનારી, આકાશમાં ઝડપથી જતી આ ગદા મોટી ઉલ્કા જેવી જણાય છે. ૫૦.

હે નંદક, ભગવાનનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો છે (પાછી) જાવ. હાથ ગઈ. હવે હું જાઉં છું. અરે આ ભગવાનનાં શ્રેષ્ઠ આયુધો—

આ પોતાનાં કિરણોથી સૂર્યના ણિંગને ઝાંખું પાડતી આ નંદક નામની તલવાર; દેવોના દુશ્મનોના કર્કશ વશસ્થળના વિદારણમાં નિપુણ એવી આ કૌમોદકી ગદા; પ્રલયના વાદળની ગર્જના જેવા પ્રત્યંચાના ઘોષવાળું આ શરંગ નામનું ધનુષ્ય; ચંદ્રના કિરણ જેવો શ્વેત, ગંભીર ઘોષવાળો, શ્રેષ્ઠ શંખરાજ આ પાંચજન્ય. ૫૧.

હે શારંગ, હે કૌમોદકિ, હે પાંચજન્ય, હે દૈત્યનો નાશ કરનારી અને શત્રુ માટે અગ્નિ એવી નંદક (તલવાર), ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ક્રોધ શાંત થઈ ગયો છે માટે તમે પોતપોતાના સ્થાને ચાલ્યાં જાઓ. ૫૨.

हन्त निवृत्ताः यावद् गच्छामि । अये अत्युद्भूतो वायुः । अति-
तपत्यादित्यः । चलिताः पर्वताः । क्षुब्धाः सागराः । पतिताः
वृक्षाः । भ्रान्ता मेधाः । प्रलीना वासुकिप्रभृतयो भुजङ्गेश्वराः । किन्तु
खल्विदम् । अये अयं भगवतो वाहनो गरुडः प्राप्तः ।

सुरासुराणां परिखेदलब्धं

येनामृतं मानृविमोक्षणार्थम् ।

आच्छिन्नमासीद् द्विपतो मुरारे-

स्तामुद्वहामीति वरोऽपि दत्तः ॥५३॥

हे काश्यपप्रियमुत ! गरुड ! प्रशान्तरोपो भगवान् देवदेवेशः ।
गम्यतां स्वनिलयमेव । हन्त निवृत्तः । यावद् गच्छामि ।

एते [स्थिता वियति किन्नरयक्षसिद्धाः]

देवाश्च संभ्रमचलन्मुकुटोत्तमाङ्गाः ।

पुष्टेऽच्युते विगतकान्तिगुणाः प्रशान्तं

श्रुत्वा श्रयन्ति सदनानि निवृत्ततापाः ॥५४॥

यावदहमपि कान्तां मेरुगुहामेव यास्यामि । (निष्क्रान्तः ।)

वासुदेवः—यावदहमपि पाण्डवशिविरमेव यास्यामि ।

(नेपथ्ये)

न खलु न खलु गन्तव्यम् ।

वासुदेवः—अये वृद्धराजस्वर इव । भो राजन् ! एष स्थितोऽस्मि ।

(ततः प्रविशति धृतराष्ट्रः ।)

હાશ ગયાં. ચાલો હું જાઉં છું. અરે વાયુ અત્યંત જોરથી ફૂંકાય છે. સૂર્ય ખૂબ તપે છે. પર્વતો ચાલ્યમાન થયા છે. સાગરો ક્ષુબ્ધ બન્યા છે. વૃક્ષો પડી ગયાં છે. વાદળાઓ ભમી રહ્યાં છે. વાસુકિ વગેરે મહાન સર્પો અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. આ શું છે ? અરે, આ ભગવાનનું વાહન એવા ગરુડ આવ્યા.

દેવ અને દાનવોને મહેનતથી મળેલું અમૃત પોતાની માતાની મુક્તિ માટે જેણે દુરુમન પાસેથી જૂંટવી લીધું હતું અને જેણે ભગવાન વિષ્ણુને ‘હું તમને ઉપાડીશ’ એવું વરદાન પણ આપ્યું હતું. ૫૩.

હે કાશ્યપના પ્રિયપુત્ર, હે ગરુડ, દેવદેવેશ ભગવાનનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો છે. પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જાવ. હાશ ગયું. હવે હું જાઉં છું.

આ આકાશમાં કિન્નર. યક્ષ અને સિદ્ધો એકત્ર થયા છે, અને દેવોના મુકુટો ગભરાટમાં મસ્તક પર હાલી ઊઠ્યા છે. ભગવાન અચ્યુત ગુસ્સે થતા તેમના હણાઈ ગયેલા તેજ અને ગુણવાળા (હવે પ્રભુ) શાંત (થયા છે એમ) સાંભળીને સંતાપ વિનાના બનેલા તેઓ પોતાના ભવનોમાં જાય છે. ૫૪. હવે (મને) પ્રિય એવી મેરૂ પર્વતની ગુફામાં જઈશ. (જાય છે.)

વાસુદેવ :—હવે હું પણ પાંડવોની છાત્રણીમાં જ જઈશ.
(પડદા પાછળ)

ના, ના, આપ જશો નહીં.

વાસુદેવ :—અરે ઘરડા રાજાનો આ અરાજ છે. હે રાજા, આ હું રોકાયો છું.

(પછી ધૃતરાષ્ટ્ર દાખલ થાય છે.)

धृतराष्ट्रः—क नु खलु भगवान् नारायणः । क नु खलु
भगवान् पाण्डवश्रेयस्करः । क नु खलु भगवान् विप्रप्रियः । क्व नु खलु
भगवान् देवकीनन्दनः ।

मम पुत्रापराधात् तु शार्ङ्गपाणे ! तवाधुना ।

एतन्मे त्रिदशाध्यक्ष ! पादयोः पतितं शिरः ॥५५॥

वासुदेवः—हा धिक् पतितोऽत्रभवान् । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।

धृतराष्ट्रः—अनुगृहीतोऽस्मि । भगवान् । इदमर्घ्यं पाद्यं च
प्रतिगृह्यताम् ।

वासुदेवः—सर्वं गृह्णामि । किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

धृतराष्ट्रः—यदि मे भगवान् प्रसन्नः, किमतः परमिच्छामि ।

वासुदेवः—गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय ।

धृतराष्ट्रः—यदाज्ञापयति भगवान् नारायणः । (निष्क्रान्तः ।)

(भरतवाक्यम् ।)

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।

महीमेकातपत्राङ्गुकां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥५६॥

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

दूतवाक्यं समाप्तम् ।

ધૃતરાષ્ટ્ર : ભગવાન નારાયણ ક્યાં છે ! પાંડવોનું કલ્યાણ કરનાર ભગવાન ક્યાં છે ? બ્રાહ્મણોને પ્રિય એવા ભગવાન ક્યાં છે ? દેવકીનંદન ભગવાન ક્યાં છે ?

હે શારંગપાણિ, હે દેવેના સ્વામી, મારા પુત્રના શુનાને કારણે હું મારું મસ્તક તમારા ચરણોમાં નાખું છું. ૫૫.

વાસુદેવ : હા ધિરૂ ! શ્રીમાન પડી ગયા. જિભા થાવ, જિભા થાવ.

ધૃતરાષ્ટ્ર : હે ભગવાન, મારા પર કૃપા ધર્મ. આ અર્ધ અને પાદનો સ્વીક - કરો.

વાસુદેવ : હું બધું જ સ્વીકારું છું ? બીજું શું તમારું પ્રિય કરું ?

ધૃતરાષ્ટ્ર :—

જે ભગવાન મારી પર પ્રસન્ન હોય તેો બીજા શેની હું ઇચ્છા કરું ?

વાસુદેવ : પધારો, ફરીથી દર્શન આપજો.

ધૃતરાષ્ટ્ર : જેવી ભગવાન નારાયણની આજ્ઞા. (વતયછે.)

(ભરતવાક્ય)

હિમાલય અને વિંધ્યાચલરૂપી કુંડળવાળી, આગર મુધીની આ પૃથ્વી પર એકછત્રે અમારા (રાત્ર) રાજસિંહ રાજ્ય કરે. ૫૬.

(બધા વતય છે.)

દૂતવાક્ય સંપૂર્ણ થયું

દૂતવાક્ય

વિવેચન

શ્લોક-૧. સૂતધાર અહીં ભગવાન ઉપેન્દ્ર એટલે વિષ્ણુના પદનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન વિષ્ણુને ઈન્દ્રના નાના ભાઈ ગણવામાં આવે છે, કારણ કે ઈન્દ્રની માતા અદિતિના પુત્ર વામન તરીકે વિષ્ણુ અવતાર લીધો હતો. નમુચિ-ન સુચ્ચતિ इति । નમુચિ દૈત્યનું નામ છે. અને ઈન્દ્રે સમુદ્રધીણુનું વજ્ર બનાવીને તેને માર્યો હતો. તે વજ્રમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો હતો વગેરે પુરાણકથા પ્રસિદ્ધ છે. પણ વિષ્ણુએ નમુચિને માર્યો હોય તેવી વાત ક્યાંય મળતી નથી. ભાસે મોટા ભાઈ ઈન્દ્રનું પરાક્રમ નાના ભાઈ ઉપેન્દ્રના નામે ચઢાવી તો નહિ દીધું હોય? પ્રો. દેવધર મુન્ય—

“But there is no legend which directly refers to ઉપેન્દ્ર i. e. Visnu as killing the demon... The ब्रह्माण्डपुराण states that when वामन grew to be gigantic in size and became त्रिविक्रम, some of the दानव were hurled up into the air as if by a hurricane Does our auther refer to this legend ?”

ખીજ ચરણમાં આવતો અંત્યમક નોંધપાત્ર છે. सर्वलोकान्सवः सवः । ભાસે મધ્યમવ્યાયોગના પહેલા શ્લોકમાં પણ ભગવાન વિષ્ણુના પાદની સ્તુતિ કરી છે.

एवमार्यमिभान्.....ભાસના અન્ય નાટકોને મળેલો આ નાટકનો પણ આરંભ છે. દુર્યોધનની આગામી સેવક મંત્રશાસ્ત્રી-મંત્રણા-ચર્ચા-વિચારણા કરવા માટેના સમાજાંડની-રચના કરે છે.

રચાપના-ભાસના નાટકોમાં પ્રસ્તાવનાને બદલે રચાપના શબ્દ વપરાયેલો જોવા મળે છે. અહીં નોંધવું જોઈએ કે કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં

સ્થાપના ને સ્થાને પ્રસ્તાવના શબ્દ મળે છે એમ મહા. ગણપતિ શાસ્ત્રી
નોંધે છે જુઓ. ક્વચિત્પ્રસ્તાવનેતિવાઙઃ ।

સ્થાપના પછી કાંચુકીય આવીને મહારાજા દુર્યોધનની આજ્ઞા
જણાવે છે કે આજે તેઓ સર્વ રાજવીઓ સાથે મંત્રણા કરવા માગે
છે. તરત ‘આ દુર્યોધન આમ જ આવે છે’ એમ કહી દુર્યોધનનો
પ્રવેશ વર્ણવે છે. નાસૂચિતં પાત્રં પ્રવેશયેન્ એ સિદ્ધાન્તને અનુસરવા માટે
પહેલાં કાંચુકીયનો પ્રવેશ બતાવ્યો છે.

૨૨૧૬-૩. ડ્યામો-કાળો લેવાને બદલે ‘સાંવરે’ સોદામણો લઈ
સંકાય. નદ્યત્રમ્ય દ્યવર્વગતઃ શશાઙ્કઃ આમ પુરુષને ચંદ્ર સાથે સરખા-
યવાની રીત બાસના એકથી વધુ નાટકોમાં મળે છે. જુઓ :

પુત્રનક્ષત્રકીર્ણસ્ય પત્નીવાન્તપ્રમસ્ય ચ ।

વૃદ્ધસ્ય વિપ્રચન્દ્રસ્ય મયાન્ રાહુરિવોત્થિતઃ ॥ મધ્યમ ૩૩

ચન્દ્ર સગદ્યત્રમિવોદયસ્થમ્ । પ્રતિમા ૭-૧૪. વધુ માટે જુઓ
બાસ-સમસ્યા.

૨૨૧૬-૪. દુર્યોધનની હૃદયેચ્છા તેના પાત્રનું પ્રતિબિંબ પાડે
છે. રણને તે ક્લિસવ ગણે છે. કર્ણુભારમાં પથ્થુ કણ્થને ‘મુદ્ધોત્થવપ્ર-
મુત્ત’ કહ્યો છે. ઉત્કૃષ્ટદન્તમુસલાનિ-ઉત્કૃષ્ટાઃ દન્તા મુસન્દાદ્ય યેપુતાનિ ।

વિમાહતુઃ મચન્તી...આ સ્થળે આકાશમાપિતનો ઉપયોગ કરવામાં
આવ્યો છે. એક પાત્ર કિં મચીયિ-નુ શુ કહે છે તેવો સવાલ કરે
અને પછી પોતે તે પાત્રવતી જવાબ રજૂ કરે ત્યારે આકાશમાપિત
કહેવાય છે. જ્યારે જ્યાં પાત્રોને રંગમ ચપર ન ચલાવવા હોય ત્યારે આ
યુક્તિનો પ્રયોગ મંદરૂપ નાટકમાં કરવામાં આવે છે. બાસમા આવી
પ્રયોગો પણ સ્થળે છે. કિં વ્રવીધ્યેરમિયાદિ રિના પાત્રં વ્રવીતિ યત્ ।
મુવેયાનુન્નમધ્યેન્તર્ સ્વાદાદાતામાપ્તિમ્ ॥ દ્યૃપક. અહીં રંગમ ચ ઉપર
દાગર ન હોય તે પાત્રો સાથે વાનોલાપ દર્શાવાય કે જે કાષ્ઠનો ઉદ્ભવ
થાય તેઓ ત્યાં દાગર છે અથવા નજીકમાં છે એમ માની લેવાનું.
આ યુક્તિ મુજબ દુર્યોધનની મંત્રણા સ્વાર્થ ગઈ.

દુર્યોધન પોતે બેસીને બધાને આસન પર બેસવાનું કહે છે. પણ તેઓ જણાવે છે કે 'મહારાજ દુર્યોધન બેઠા નથી' એટલે તેઓ નહિ બેસે. દુર્યોધન અહો સેવાધર્મઃ એમ કહીને તેઓના કાર્યને બિરદાવે છે. થોડી ચર્ચા બાદ બીભ્મને એકાદશ અક્ષૌહિણી સેનાના સેનાપતિ નીમવામાં આવે છે. અક્ષૌહિણી-અક્ષના ઝહિની સૈન્ય-સમુદાય કે જેમાં ૨૧,૮૭૦ રથ ૨૧,૮૭૦ હાથી, ૬૫૬૧૦ ઘોડા અને ૧૦૯૩૫૦ પાયદળ હોય. દુર્યોધન પાસે અગિયાર અને પાંડવો પાસે સાત-બધું મળીને મહાભારતના યુદ્ધમાં આવી અદ્વાર અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ થયો હતો.

શ્લોક-૫. સહોક્તિ અલંકારતું સુંદર ઉદાહરણ છે. અલિપેક કરવા માટે જળ બીભ્મના મરતક પર પડશે અને સાથે જ દુશ્મન રાખઓના હૃદય પણ તૂટી પડશે. બીભ્મનો સેનાપતિપદે અલિપેક થયો એ જાણતાંની સાથે જ ડરના માર્ગે દુશ્મનોનાં હૃદય ફાટી પડશે. સ્કન્ધાવાસત્-છાવણીમાંથી.

કાંચુકીય શ્રીકૃષ્ણ માટે માનવાચક શબ્દો વાપરે છે અને દુર્યોધનને તે નથી ગમતું. ગુરુસે યર્ષ શ્રીકૃષ્ણને માટે કંસમૃત્ય, ગોપાલ, જેવા શબ્દો વાપરે છે.

વાર્હદ્રથ-દ્રુહદ્રથસ્ય અપત્વં પુમાન્-જરાસંધ. તે મગધના નરેરાજુદ્રથનો પુત્ર હોવાથી બાર્હદ્રથ. તેની અસ્તિ અને પ્રીતિ નામની બે પુત્રીઓ કંસને પરણાવી હતી. કંસનો શ્રીકૃષ્ણે વધ કર્યો આથી ગુરુસે યર્ષ તેણે. મથુરા પર સત્તર સત્તર વખત હુમલા કર્યા અને દારીને પાછો કર્યો. અદ્વારમી વખત શ્રીકૃષ્ણે દ્વારિકા વસાવી અને મથુરા છોડી દીધી. જુઓ મહા. સભાપર્વ. ૨૩ શ્રીમદ્ભાગવત ૨૬-૧૦ આખ્યા. ૫૦. દુર્યોધન જરાસંધની ૧૮મી વારની જીતનો (!) ઉલ્લેખ કરે છે. પણ પાછળ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે તે મુજબ નીતિને જાણનારાનું ચોક્કસ દેહ, કાળ અને અવસ્થાને અનુરૂપ હોય છે. દુર્યોધન માને છે કે શ્રીકૃષ્ણને પુરુષોત્તમ જેવા માનવાચક નામથી નહિ પણ કેવળ કેશવ એવા નામથી જ બોલવવા જોઈએ.

શ્લોક-૬. દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને પકડીને પાડવોને નયનહીન બનાવવા ઇચ્છે છે. દૂતપટોત્કચમાં અર્જુનને કૃષ્ણચતુષ્ કલા છે. દૂ. ૫ ૩૧. જે કેઈ શ્રીકૃષ્ણને માન આપવા બિભે યશે તેને ૧૨ બાર સોનાને ફંડ યશે એમ દુર્યોધન જાહેર કરે છે.

દ્વાદશસુવર્ણમારેણ-મહા. મધુપતિ શાસ્ત્રી સમજાવે છે કે-સુવર્ણઃ કર્મઃ દ્વાદશકર્માત્મકો નાણકવિશેષઃ દ્વાદશસુવર્ણઃ इति व्यपदिष्टः દ્વાદશ-સુવર્ણના મારઃ પલ્લહસદ્ધયં દ્વાદશસુવર્ણમારઃ, તેન ૧ મારઃ સહસ્રદિત્તવે પલ્લાનાં ચ ગરિમ્ણિ ચ । इति यादवः । પ્રા. દેવધર નોધે છે કે-

The meaning of માર is not quite clear. Could it be some coin ?

Apte's Sanskrit English Dictionaryમાં મારને એક અર્થ છે-A particular weight equal to 2000 'Palas' of gold. આ અર્થ શુ અહીં યોગ્ય નથી લાગતો ? could it be some coin એમ નથી સંભાવના કરવાની જરૂર શી છે ?

દુર્યોધન પેતાને પશ્ચ જાણું ન પડે માટે દ્રૌપદીના કેય અને વસ્ત્ર દુઃશાસન ખેમે છે તે ચિત્ર જોવાનું નક્કી કરે છે.

શ્લોક ૭ થી ૧૨ સુધીના ચિત્રપટનું વર્ણન છે. તેમાં મધ્ય-તથા સ્વભાવોક્તિ છે અને દ્રૌપદી, મુષ્ટિધર, અર્જુન, રાકુની વગેરેનું વર્ણન છે. આ પાત્રોનું વિસ્તૃત વર્ણન માદામારન સમાપર્ અધ્યા. ૮૬ થી ૯૫ સુધી મળે છે.

શ્લોક-૭. રાહુવજ્રાન્તરગ્વા આવો વિચાર અન્યત્ર પણ છે ભુમ્બોઃ કિ દ્રવ્યઃ યાસાદ્દોષ્ય રાહોર્નિદનમ્પટલે । વાલ. ૧૧-૧૧. વૃદસ્ય વિચ્ચન્દ્રસ્ય મવાન્ ગહુરિવાગતઃ ।-મધ્યમ-૨૩.

શ્લોક-૧૦. હરિમિત્ર મૃગપ્તો-આવા વિચાર માટે ભુમ્બોઃ ન વ્યત્રં મૃગશિક્ષકઃ પ્રપર્ણવન્તિ । પ્રતિના ૫-૧૮ કથે લમ્બવટઃ સિંહો મૃગેન વિનિપાતયતે । અભિષેક ૩-૨૦

શ્લોક-૧૨. કાક્ષેણ પશ્યતિ-અક્ષિકોણેન પશ્યતિ । મહા. ગણપતિ શાસ્ત્રી સમગ્રવે છે-અર્થે इन्द्रियं तच्च प्रकृते अक्षिरूपम् । ईषदक्षं काक्षम् । ईषदर्थે' પા. ૬।૬।૧૦૫। इति कोः कोदेशः ।

લોક-૧૨. વિહગવાહનવિસ્મિતઃ-વિહગવાહન-ગરુડ. વિસ્મિતઃ-ગાવિતઃ । જુઓ. માગ્યૈશ્વર્યલૈર્વિસ્મિતઃ । સ્વપ્ન ૧-૩

શ્લોક-૧૪. ૧૫માં શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનનું સમગ્ર ઐશ્વર્ય સ્વજનોના દ્વેષને પરિણામે નજીકમાં નાશ પામશે તેવી આગાહી કરે છે.

શ્લોક-૧૬. દુર્યોધનના પ્રસિદ્ધ ગુણો અને કારણે કાર્ય નહિ થાય તેવી શ્રીકૃષ્ણની ધારણા. શ્રીકૃષ્ણને જોઈને સહુ ઊભા થાય છે અને દુર્યોધન આસન પરથી ખસી પડે છે.

શ્લોક-૧૮. દુર્યોધન જે ચિત્ર જોઈ રહ્યો છે તેમાં તેની 'બાલિ-શતા છે એમ જણાવે છે. શ્લોકનું 'ત્રીજુ' અને ચોથું ચરણ સુશાપિત જેવું છે. તે આસા કરે છે અને ચિત્ર પણ દૂર કરાય છે. શ્રીકૃષ્ણનો ઉદ્ભવ પ્રભાવ દર્શાવવા માટે આવું વર્ણન છે. ભાસ આખરે શ્રીકૃષ્ણ-ભક્ત હતા. દાયાચં-દાયઃ કુલધનં । દાયરૂપં આર્યં અદનીયં મોઘ્યં વસ્તુ દાયાચમિતિ વ્યુત્પત્તિઃ । -મહા. ગણપતિશાસ્ત્રી.

શ્લોક-૨૧. કુશળ પ્રશ્ન પરસ્પર પૂછાયા બાદ 'દાયાચ'ની માગણી થાય છે અને ઉત્તરમાં દુર્યોધન કહે છે કે પાંડવો પાંડુના પુત્રો જ કયાં છે ?

મૃગરૂપધારી કિંદમ નામના ઋષિએ પાંડુને શાપ આપ્યો હતો. જુઓ,

મૃગરૂપધરં હત્વા મામેયં કામમોહિતમ્ ।

અન્ય તુ ત્વ પત્ને મૂઢ પ્રાપ્સ્યસીદશમેવ હિ ॥

પ્રિયયા સહ સંવાસં પ્રાપ્ય કામવિમોહિતઃ ।

સ્વમપ્યસ્યાન્નવસ્થાયાં પ્રેતલોકં ગમિષ્યસિ ॥

મહા. આદિ ૧૧૭-૩૦-૩૧

શ્લોક-૨૨. શ્રીકૃષ્ણનો જવાબ દુર્યોધનને બોલતો બંધ કરે તેવો છે. વિગત માટે જુઓ. મદા. આદિપર્વ ૧૦૫.

શ્લોક-૨૩. ખોટો વિવાદ છોડીને મુખિધિર વગેરે ગ્રેમથી જે કહે તે કરવાનું કૃષ્ણ સૂચન કરે છે.

શ્લોક-૨૪. ડો. પ્રસાદકર મુજબ આ શ્લોક 'deserves to be carved in letters of gold'. સાહસ વિના શ્રી-સંપત્તિ ન મળી શકે. આથી દુર્યોધન કહે છે કે કુર્વન્તુ તે સાહસમ્.

શ્લોક-૨૬. કંસ જરાસંઘની વાત માટે જુઓ શ્લોક પાંચ પછીની ટીકા.

શ્લોક-૨૭. કંસ તો તેના કમે માયો ગયો છે એમ કૃષ્ણ કહે છે.

શ્લોક-૨૮. દેશકાલાવસ્થાપેક્ષિ-દેશં કાલં અવસ્થાં ચ અપેક્ષિતું શીલં અથ, પ્રાચીન ભારતમાં રાજનીતિશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ વિચારોમાં સંધિ વિગ્રહ, યાત્રા, આસન, દ્વિધીભાવ અને સમાશ્રયનો પરિચયનો વિચાર પણ આ વાત જ સૂચવે છે. ૧-૩૨ અર્જુને કિરાત રૂપધારણ કરનાર શિવને યુદ્ધમાં સંતોષ્યા હતા. તે મદા. વનપર્વમાં છે. ખાંડવ-દહનની વાત આદિપર્વમાં છે. નિગતકવચ નામના દેવો દેવોને સનાતના હતા. તેઓને અર્જુને હણ્યા એ વાત મદા. વનપર્વમાં છે.

શ્લોક-૩૩. ચિત્રસેન ગાંધર્વ દુર્યોધનને બાંધીને લઈ જતો હતો ત્યારે અર્જુન તેને છોડાવ્યો હતો તે મદા. વનપર્વના યોગવાત્રાપર્વમાં છે.

શ્લોક-૩૪. બધું સાંભળવા છતાં દુર્યોધનનો ગર્વયુક્ત હિતર તેના પાત્રને પ્રકાશિત કરે છે.

વયં કિલ્લ. તુળાન્તરાભિમાદયાઃ-આગળ તુળમણિ ન દામ્યે માં આવેલા તુળ સંબંધમાં સ્તેષ કરીને આ વાક્ય બોલાયું છે. મદા. ગણપતિ શાસ્ત્રી સમજાવે છે: તુળેન અન્તર વ્યવધાન યેનાં અભિમાધ્યેન સદૃ તે તુળાન્તરાઃ । તુળાન્તરાઃ સ્ત્વો અભિમાદયાઃ તુળાન્તરાભિમાદયાઃ । તુળમન્તરન:

કૃત્વૈ વત્વમસાક્રમમિમાધ્યો ન સાધાદિત્યમિપ્રાયઃ । 'તારે મારી સાથે સીધી નહિ, પરન્તુ તણખલું વચ્ચે રાખીને વાત કરવી જોઈએ.' રામાયણમાં આવે છે કે સીતા તૃણમન્તરતઃ કૃત્વા રાવણં પ્રત્યમાયત । એટલે વચ્ચે તણખલું મૂકીને સીતાએ રાવણને કહ્યું. સીતાએ રાવણ પરપુરુષ હતો એટલે સીધી વાત ન કરવાન બદલે તણખલું વચ્ચે રાખીને વાત કરી. અહીં એક પ્રકારનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે. દૂંકમાં જ્યારે કાંઈ ઉચ્ચ અને નીચે વચ્ચે વાર્તાલાપ થાય તો વચ્ચે તણખલું રાખીને બંનેનો બેદ સૂચવાની પ્રથા હશે એવું મનાય છે. પણ R. C. Roy. તૃણમન્તરતઃ કૃત્વાને અનુવાદ કરે છે કે regarding him as something less than a straw. અને માને છે કે આ તો એક કહેવત છે. એનો Hiding her face behind the grass or placing a blade of grass between them." એવો કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. P. C. Roy ના મત સાથે સહમત ગઈ શકાય તેમ નથી. 'તારે મારી સાથે વચ્ચે તણખલું રાખીને બોલવું જોઈએ' એ અર્થ વધુ સારો લાગે છે.

દુર્યોધન ગુરુસે થઈને કહે છે: હે 'ગોવાળિયા', તું તૃણાન્તરાભિમાયક- છે અહીં 'ગોપાલક' સંબોધન વધુ યોગ્ય લાગે છે; કારણ ગોવાળિયાને ધાસ જોડે વધુ સંબંધ હોય છે.

શ્લોક-૩૬. ગોવૃષ-પ્રદાસ્તઃ ગૌ ગોવૃષઃ । અહીં અરિષ્ટાશુરનાં વધની વાત છે. તે આખલાતું રૂપ લઈને આવ્યો હતો અને ભગવાને બાળપણમાં માર્યો હતો.

શ્લોક-૩૭. મને નમસ્કાર કરતા રાગઓના સેવક જેવા તારી સાથે દું બોલીય નહિ. અનુયાય-સેવક, નાકર.

શ્લોક-૩૭. શ્રીકૃષ્ણ તેને મોટે હસકા ચબ્દો 'કાગડા માંજરા' જેવા વાપરે છે; કારણુને તેણે શ્રીકૃષ્ણને પહેલા સેવક ગણાવ્યા છે.

દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને પકડવાની આજ્ઞા કરે છે. પણ દુઃશાસન, દુર્મર્ષણ, દુર્મુખ, દુર્બુદ્ધિ, દુષ્ટેશ્વર વગેરે શ્રીકૃષ્ણને પકડવામાં નિષ્ફળ જાય છે. અહીં તેણે જે નામો ગણાવ્યાં છે, તેમાં દુઃશાસન, દુર્મર્ષણ અને દુર્મુખ તેનાં ભાઈઓનાં નામો છે. જુઓ મહા. આદિ. ૧૧૬ પરન્તુ ત્યાં દુર્બુદ્ધિ અને દુષ્ટેશ્વરનાં નામો નથી.

શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનને આવતો જોઈને વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે. છતાં યોગે તેને પકડી નહીં તેવી બડાઈ દુર્યોધન શ્લોક ૪૦ માં બતાવે છે. આઃ તિષ્ઠેદાનીમ્ એ પછી આવતાં નાનાં નાનાં વાક્યો દ્વારા દુર્યોધનની સંશ્રમાવસ્થાને સુંદર રીતે રજૂ કરી છે. આ પ્રસંગની રંગમંચયોગ્યતા પ્રશસ્ય છે. તે શ્રીકૃષ્ણને બાણોથી છિન્નભિન્ન કરી નાખવા માટે બહાર આવ્યો જાય છે.

શ્લોક-૪૫ થી ૫૪. ભગવાનના સુદર્શન, શારંગધનુષ્પ, ક્રીમોદેકીયમદા, પાંચજન્ય શંખ, નંદક તલ્લવાર વગેરે આયુધો અને અંતે ગરુડને આવતા વર્ણવ્યાં છે. આ પ્રસંગની સંપૂર્ણ નવીન કલ્પના બાંસે કરી છે. મહાભારતમાં આવો કોઈ ઉદ્દેશ નથી.

શ્રીકૃષ્ણ જવા તૈયાર થાય છે અને ધૃતરાષ્ટ્ર આવીને માફી માગે છે. ભગવાન પૂછે છે : કિં તે મૂયઃ પ્રિયમુપહરમિ અને (શ્લોક ૫૬) ભરતવાક્ય આવે છે. આ ભરતવાક્ય સ્વપ્ન અને બાલચરિતને મળતું આવે છે.